

ХРЕСТОМАТІЯ ПІДРУЧНИКА:

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

В. МОСКАЛЕЦЬ

**ЗАГАЛЬНА
ПСИХОЛОГІЯ**

підручник для студентів, які навчаються за спеціальністю
«ПСИХОЛОГІЯ»

Київ
Ліра–К
2020

Рецензенти:

І. В. Данилюк – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України;

С. Д. Максименко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України;

І. Д. Пасічник – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, Герой України.

Москалець В. П. Загальна психологія: підручник. – К. Ліра-К.: 2020. – 564 с.

В підручнику з позицій системного підходу розкрито функціональну сутність, основні функції та інформаційну природу психіки. Висвітлено сутнісний зміст і системну взаємодію базових структурних утворень людської психіки: уваги, відчуттів, сприймання, уяви, інтелекту, мислення й мовлення, пам'яті, емоційних процесів і станів. З позицій гуманістичної парадигми та мотиваційно-динамічного підходу в психології показано основні складові та властивості особистості як психічної системи, в якій інтегрально поєднуються у цілісну сукупність усі структури й функції психіки, зокрема: біологічну, суспільну (соціальну) і духовну природу (сутності) людини; задатки й здібності, темперамент, кореляційні взаємозв'язки конституційно-антропометричних та психічних властивостей індивіда; соціальні та соціально-психологічні умови, фактори й механізми формування та функціонування психіки особистості, зокрема, «Втечі в Натовп». (*“Escape to Crowd”*), «Втечі від Свободи» (*“Escape from Freedom”*), «Позитивної Свободи»; основний психологічний зміст духовності, моральності, совісті особистості, психології християнської любові та «розумного егоїзму», «Втечі від Абсурду» (*“Escape from Absurd”*), психорегулятивний аспект віри в Бога; характер; загально-психологічний аспект діяльності особистості та її видів: комунікативної (спілкування), ігрової, пізнавальної, аксіологічної (ціннісно-орієнтаційної), перетворюючої (праці).

Для студентів спеціальності «психологія».

ЗМІСТ

Вступ

Частина І. Функціональна сутність психіки

Розділ 1. Психіка – ідеальний об'єкт

Розділ 2. З історії тлумачень функціональної сутності психіки

- 2.1. Повсякденно-практичні психологічні знання
- 2.2. Первісні уявлення про душу та її функції
- 2.3. Функції психіки за Демокритом, Сократом, Платоном
- 2.4. Основний функціональний зміст свідомості людини
- 2.5. Підсвідомі й несвідомі феномени у психіці людини
- 2.6. Функціональні аспекти психіки за Арістотелем
- 2.7. Функції психіки за К. Галеном
- 2.8. Продуктивні тлумачення функцій психіки у XVII–XIX століттях
 - 2.8.1. «Нервова машина» і *“Cogito ergo sum”* за Р. Декартом
 - 2.8.2. *“Tabula rasa”*, асоціація та рефлексія за Дж. Локком
 - 2.8.3. Основи науково-психологічного принципу детермінізму у вченні Б. Спінози
 - 2.8.4. *“Esse est percipio”* за Дж. Берклі
 - 2.8.5. «Композиція сенсоріуму» і «компас життя» згідно з І. Прохазкою
 - 2.8.6. Основні функції психіки з позицій теорії еволюції Ч. Р. Дарвіна
- 2.9. Функціональні аспекти сигнального зв'язку

- 2.9.1. *Психіка як регулятор гомеостазису організму згідно з І. М. Сеченовим*
- 2.9.2. *Психологія сигнального зв'язку (умовного рефлексу) у вченні І. П. Павлова*
- 2.9.3. *Основний психологічний зміст «сполучного рефлексу» за В. М. Бехтєревим*

Розділ 3. Предмет і методи загальної психології

- 3.1. Предмет загальної психології
- 3.2. Місце психології в системі наук та місце загальної психології в структурі галузей психологічної науки
- 3.3. Методи загальної психології
 - 3.3.1. *Методологічні принципи в психології*
 - 3.3.2. *Інтроекція*
 - 3.3.3. *Самоспостереження*
 - 3.3.4. *Спостереження*
 - 3.3.5. *Експеримент*
 - 3.3.6. *Психологічне моделювання*
 - 3.3.7. *Методи вивчення літературних та історичних джерел і продуктів діяльності*
 - 3.3.8. *Математично-статистичні методи в загально-психологічних дослідженнях*

Розділ 4. Психофізіологічна проблема. Мозок і психіка

- 4.1. З історії становлення наукового підходу до психофізіологічної проблеми
- 4.2. Психологічна функціональна структура головного мозку людини, виявлена внаслідок екстирпацій його ділянок
- 4.3. Електричні подразнення головного мозку як метод вивчення локалізації у ньому психічних феноменів
- 4.4. Електрична активність головного мозку людини як свідчення його функціонального зв'язку з психікою
- 4.5. Вплив на мозок і психіку людини психотропних речовин
 - 4.5.1. *Основні способи впливу психотропних речовин на мозок і психіку людини*
 - 4.5.2. *Збуджуючі засоби та їх стимулюючі впливи*
 - 4.5.3. *Алкоголь як нейродепресант*
 - 4.5.4. *Заспокійливий та снодійний ефект барбітуратів і транквілізаторів*
 - 4.5.5. *Психотропний вплив наркотиків та його згубні наслідки*
 - 4.5.6. *Ейфорія від марихуани і гашишу*
 - 4.5.7. *Природні й синтезовані галюциногени або психоделіки*
- 4.6. Функціональна специфіка правої та лівої півкуль головного мозку людини
- 4.7. Проблема природи зв'язку мозку і психіки
- 4.8. Зв'язок мозку і психіки за принципом кодування інформації

Короткий термінологічний словник до Частини І.

Література базова і допоміжна до Частини І., Частини ІІ., Частини ІІІ.

Література до Частини І.

Частина ІІ. Психічні процеси і стани

Розділ 5. Увага

- 5.1. Функції уваги
- 5.2. Види уваги
- 5.3. Властивості уваги

Розділ 6. Відчуття

- 6.1. Перекодування інформації в аналізаторі
- 6.2. Модальність відчуття. Синестезія
- 6.3. Емоційні тони відчуттів
- 6.4. Класифікація відчуттів
- 6.5. Пороги відчуттів. Інтенсивність відчуття. Чутливість та адаптація органів чуття
- 6.6. Сенсibiliзація
- 6.7. Прості, основні та складні відчуття
- 6.8. Чисті й змішані відчуття
- 6.9. Інерція відчуттів

Розділ 7. Сприймання

- 7.1. Предметність чуттєвого відображення
- 7.2. Структурність відображення як властивість сприймання
- 7.3. Цілісність відображення як властивість сприймання
- 7.4. Константність і вибірковість відображення як властивості сприймання

Розділ 8. Уява

- 8.1. Послідовні та ейдетичні образи. Галюцинації. Сновидіння. Гіпнотичні стани
- 8.2. Образи уяви. Види образів уяви
- 8.3. Чинники образів уяви
- 8.4. Властивості образів уяви. Основні психологічні концепції уяви
- 8.5. Зміни образів уяви в процесі уявлення

Розділ 9. Мислення

- 9.1. Функціональна психологічна сутність інтелекту та мислення
- 9.2. Наочно-дійове мислення
- 9.3. Наочно-образне мислення
- 9.4. Взаємозв'язки мислення і мовлення
 - 9.4.1. Домисленнєва стадія розвитку мовлення і домовленнєва стадія розвитку мислення дитини
 - 9.4.2. Асоціативні комплекси. Синкретичні образи. Трансдукція
 - 9.4.3. Символ. Словесний символізм. Слово як знак
 - 9.4.4. Значення слова як одиниця єдності мислення і мовлення
 - 9.4.5. Егоцентричне мовлення дитини як засіб мислення
 - 9.4.6. Предикативність внутрішнього і письмового мовлення
- 9.5. Понятійне мислення
- 9.6. Творче мислення

Розділ 10. Пам'ять

- 10.1. Функціональна сутність пам'яті
- 10.2. Види пам'яті
 - 10.2.1. Види пам'яті за модальністю відчуттів і за домінуючою психічною модальністю мнемічної інформації
 - 10.2.2. Мимовільна й довільна пам'ять
 - 10.2.3. Оперативна, короткотривала й довготривала пам'ять
- 10.3. Мнемічні процеси

- 10.3.1. Запам'ятовування
- 10.3.2. Мнемічне збереження
- 10.3.3. Мнемічне відтворення
- 10.3.4. Забування

Розділ 11. Емоційні процеси і стани

- 11.1. Емоція. Афект. Настрій
- 11.2. Емоційна складова стресу
- 11.3. Проблема функціональної сутності емоційних переживань
- 11.4. Почуття. Вищі почуття

Короткий термінологічний словник до Частини II.

Література до Частини II.

Частина III. Загальна психологія особистості

Розділ 12. Психологічна сутність особистості

- 12.1. Актуальність проблематики психології особистості на сучасному етапі розвитку людства
- 12.2. Біологічна, суспільна і духовна природа людини
- 12.3. Диференціація понять: особистість, людина, індивід (індивідуум), особа, індивідуальність

Розділ 13. Задатки і здібності особистості

- 13.1. Задатки
- 13.2. Якісна і кількісна характеристики здібностей
- 13.3. Обдарованість. Талант. Майстерність
- 13.4. Умови і фактори розвитку та реалізації здібностей, таланту, майстерності
- 13.5. Перспективні напрямки розвитку здібностей

Розділ 14. Темперамент особистості

- 14.1. З історії становлення вчення про темперамент
- 14.2. Психологічні властивості темпераменту
- 14.3. Вплив властивостей темпераменту особистості на її діяльність

Розділ 15. Кореляція конституційно-антропометричних і психічних властивостей особистості

- 15.1 Хіромантія і дерматогліфіка. Фізіогноміка
- 15.2. Конституційно-антропометрична концепція Е. Кречмера
 - 15.2.1. Шизо і цикло-радикали
 - 15.2.2. Конституційні та психічні властивості циклотиміків/циклоїдів
 - 15.2.3. Конституційні та психічні властивості шизотиміків/шизоїдів
- 15.3. Конституційно-антропометрична концепція У. Шелдона
- 15.4. Епітимік/епілептоїд як тип особистості за П. Б. Ганнушкіним
 - 15.4.1. Епілептичний характер. Епітимік/епілептоїд як тип особистості
 - 15.4.2. Ядерний тип злочинця та геніальність за Ч. Ломброзо
- 15.5. Вплив гормонів ендокринних залоз на психіку та конституцію людини

Розділ 16. Суспільна природа особистості

16.1. Мотиваційна динаміка стосунків між особистістю і тоталітарним режимом «Втеча в Натовп» (*“Escape to Crowd”*)

16.1.1. Сутність, фактори та механізми конформізму. «Втеча в Натовп»

16.1.2. Психотична база тоталітарних режимів

16.1.3. Комплексування особистості в тоталітарному та посттоталітарному суспільствах

16.2. Соціальні фактори мотивації особистості в демократичному суспільстві «Втеча від Свободи» (*“Escape from Freedom”*). «Позитивна Свобода»

16.2.1. Проблема утилітарної мотивації праці «базової особистості» демократичного суспільства

16.2.2. «Втеча від Свободи» за Е. Фроммом

16.2.3. «Позитивна свобода» за Е. Фроммом

16.3. Соціально-психологічні механізми формування та функціонування суспільної природи особистості

16.3.1. Механізм інтеракції

16.3.2. Традиції, звичаї як нормативно-регулятивна база соціально-психологічного впливу соціуму на особистість

16.3.3. Соціально-психологічні механізми взаємовпливу: Переконавання. Навіювання (сугестія). Наслідкування. Емоційне зараження

16.3.4. Соціально-психологічні механізми взаєморозуміння: Ідентифікація. Емпатія. Рефлексія

Розділ 17. Духовність особистості

17.1. Основний психологічний зміст духовності особистості

17.2. Основний психологічний зміст моральності особистості

17.2.1. Психологія моральності та совісті особистості

17.2.2. Психологія любові

17.2.3. Психологія «розумного егоїзму»

17.3. Основна проблема людини у екзистенціалізмі та в екзистенційній психології

17.4. «Втеча від Абсурду» (*“Escape from Absurd”*). Позиція «Всупереч Абсурду»

17.5. Психорегулятивний аспект віри в Бога

Розділ 18. Характер особистості

18.1. З історії тлумачень поняття «характер»

18.2. Основний психологічний зміст характеру особистості

18.3. Я-концепція як складова характеру особистості

18.4. Воля в структурі характеру

18.5. Акцентуації характеру

18.6. Симптомокомплекси характеру особистості

Розділ 19. Загально-психологічний аспект діяльності особистості

19.1. Діяльність як спосіб існування людини

19.2. Комунікативна діяльність або спілкування

19.3. Ігрова діяльність або гра

19.4. Пізнавальна діяльність

19.5. Аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна діяльність

19.6. Трудова діяльність або праця

*«Немає нічого більш практичного,
ніж хороша теорія.»*
Густав Роберт Кірхгоф.

ВСТУП

Видатний філософ Еллади Геракліт з Ефеса (біля 520–460 до н. е.) наголошував, що у пізнанні слід прагнути не повноти знання, а повноти розуміння, тому що самі лиш знання розуму не дають. Дійсно, розуміння сутності, істотних властивостей об'єкта є необхідною умовою, найпотужнішим засобом і вирішально-визначальним чинником адекватного й ефективного використання, перетворень і подальших досліджень його. Отже, розуміння сутнісних, істотних властивостей об'єкта – *якісний* вимір і маркер (показник) знань, відомої інформації про нього.

Об'єкт (лат. *objectum(s)* – предмет) – той предмет, явище, на який/яке спрямована активність, діяльність, дії суб'єкта.

Суб'єкт (лат. *subjectum(s)* – те, що лежить в основі, базове) – активне начало діяльності, той, хто діє, здійснює.

Найбільш істотними, сутнісними властивостями будь-якого об'єкта (предмета, явища) є його функції, представлені у способі його існування, у його взаємодії з іншими об'єктами, у впливах, які він чинить і може вчинити на них, а відтак, у можливих способах застосування, використання його тощо. Відтак, предмети і явища визначають та характеризують насамперед і головним чином за їх функціональними властивостями. До прикладу, стілець, лавка, крісло – це предмети, на яких сидять. Дощ – це вода, яка ллється з хмар і насичує землю вологою. Печінка – це орган, який очищує організм від токсичних, шкідливих для нього речовин.

Функції (лат. *function* – здійснення, виконання) – це спосіб існування об'єкта, його взаємозв'язки з іншими об'єктами, впливи на них, його призначення й використання тощо.

Функціям об'єкта відповідає його структура – складові та їх поєднання. До прикладу, структура (будова) корабля відповідає його функції (призначенню) – плавати; автомобіля – їздити суходолом; потяга – по рейках; легенів – дихати; рухового апарату (кісток, м'язів, сухожилок) нижніх кінцівок людини – ходити.

Структура (лат. *structura* – будова, розташування, влаштування, порядок) – поєднані певним чином складові частини об'єкта, взаємодія яких забезпечує його функціонування.

Жоден предмет, явище в нашому світі не існує ізольовано від інших, сам/само собою. Все, що існує, перебуває у чисельних функціональних взаємозв'язках з певними іншими предметами, явищами. До прикладу, організм тварини – це система, існування якої забезпечує функціональна взаємодія систем органів – опорно-рухової, кровоносної, дихальної, травної, лімфатичної, ендокринної, нервової, статевої, кожна з яких складається з тих органів, взаємодія яких забезпечує її функціонування. Організм живе, функціонує у природній системі, яка називається біоценоз. Сукупність біоценозів утворює біосферні системи – частини тих оболонок Землі, на яких існує життя як планетарна система.

Система (грец. *systema* – сполучення, ціле, утворене поєднанням частин) – функціональна пов'язаність структурних складових предметів, явищ та їх сполучень у цілісну сукупність, в єдине ціле.

Наведені положення висвітлюють суть методологічних засад системного підходу в сучасній науці, який скеровує на сутнісні, істотні властивості об'єкта, що досліджується, – на його функціонування в системах його існування. Тільки цей підхід може забезпечити глибоке наукове пізнання сутності предметів, явищ, їх властивостей. Тому він став універсальним – на його засадах розбудовуються всі фундаментальні науки та інноваційні освітні програми.

Відтак, матеріал цього підручника структуровано й викладено згідно з системним підходом в психології: *Частина 1.* Функціональна сутність психіки – її основні функції та функціональні зв'язки. *Частина 2.* Психічні процеси і стани – базові функціональні структури психіки людини. *Частина 3.* Загальна психологія особистості – основні (базові) утворення психіки особистості, які вирішально-визначальним чином впливають на якісні та кількісні особливості (характеристики) усіх психічних процесів і станів людини та забезпечують їх системно-суб'єктне функціонування.

Зауважимо, феноменологія особистості як психічної системи – вельми розлога й глибока. Тому в багатьох університетів світу, зокрема й в українських, майбутні психологи вивчають «психологію особистості» та/або «персонологію» (лат. *persona* – особа, особистість) і як окрему дисципліну, і як різні спеціальні навчальні курси. В курсі загальної психології мають висвітлюватись ті основні, базові утворення психіки особистості, котрі

забезпечують її системно-суб'єктне функціонування: задатки й здібності, темперамент, характер, мотиваційна динаміка, діяльність.

Частина I. ФУНКЦІОНАЛЬНА СУТНІСТЬ ПСИХІКИ

Розділ 1. ПСИХІКА – ІДЕАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ

Термін *психологія* утворений поєднанням двох стародавньо-грецьких слів: *psychē* – псюхе (українською мовою – психіка), що означає душа і *logos* – слово, вчення, наука. Тобто, психологія – наука про душу.

Об'єкт науки психології – *душа* – особливий. Його особливість полягає в тому, що він – ідеальний. Але не в розумінні – досконалий, довершений, взірцевий тощо, а у відсутності в ньому ознак матеріальності – форми, маси (ваги), консистенції, щільності, забарвлення і т. ін.. Тому його неможливо безпосередньо сприйняти, відобразити органами чуття (побачити, почути, помацати, понюхати, посмакувати, зважити) та/чи вловити й зафіксувати за допомогою приладів, реактивів тощо (принаймні, на сьогоднішній день таких приладів, реактивів немає). На нього не діють відомі науці матеріальні сили, не поширюються закони матеріального світу.

До прикладу, образи уяви – психічний феномен – можуть линути і в минуле, і в майбутнє, в будь-який час і в будь-яке місце, зрозуміло, лиш з відомих суб'єкту цих образів. Вочевидь, що мрії про відпочинок на Мальдівах, уявне, віртуальне перебування там – щось якісно відмінне від реальної відпочинкової присутності на цих райських островах. В жодній «пробірці» не можна зібрати й виміряти вольові зусилля, муки совісті, щастя й страждання закоханих. Відносно просте відчуття, скажімо, смаку морозива, що виникає під час контакту цього продукту з поверхнями ротової й носової порожнин, чутливими щодо смакових (невдовзі ви дізнаєтесь, що й нюхових) подразнень, суттєво відмінне від тих матеріальних, біохімічних властивостей цього продукту, які викликають його. Ці властивості – матеріальні, отже, їх можна вивчати засобами біохімії та інших природничих наук, а відчуття, яке вони породжують, – ідеальне, існує лиш у психіці суб'єкта, дізнатись щось про нього можна лиш з розповіді цього суб'єкта.

Однак, хоча психічні феномени (*грец. феномен* – те, що являє себе, явище) ідеальні, нематеріальні, їх основним, базовим змістом є чуттєва інформація (зорова, слухова, нюхова, смакова, дотикова, м'язева) про матеріальний світ, про матеріальні предмети, явища, про їх властивості.

Ідеальні відображення у психіці матеріальних об'єктів самі собою не впливають на матеріальні властивості цих об'єктів. Іншими словами, психіка відображає предмети і явища, оперує такою відображеною інформацією про них, не змінюючи їх, не порушуючи їх структури, тобто, без матеріально відчутних для них наслідків.

Але, необхідно зауважити, що є факти, які вказують на можливу, вірогідну наявність у психічному деяких ознак, схожих на матеріальні. Це – фотографії пароподібного випару над тілами людей в момент їх смерті, зроблені за

допомогою спеціальних потужних фотоапаратів. Воднораз, дуже точні ваги фіксують в цей момент зменшення ваги тіл цих людей на 50-80 грамів. Можливо, це душа відлітає, покидає тіло? А відтак, можливо, що душа має якусь пароподібну консистенцію і вагу... *Можливо також, що між матеріальним та ідеальним немає виразної межі, що вони гармонійно поєднуються якоюсь субстанцією (лат. substantia – сутність, основа) енергетичної природи, але, на сьогоднішній день жодні субстанції такого роду земній науці невідомі, вчені нічого не знають про такі субстанції, якщо не брати до уваги різні припущення фантастичного характеру.*

Є також феномени, які свідчать про можливість безпосереднього психічного впливу на матеріальні об'єкти. Найбільш виразні й переконливі з таких феноменів – психокінез (іноді зустрічаються назви-синоніми – паракінез і телекінез) та левітація.

Психокінез (грец. *psychē* – душа, *psichika i kinēsis* – рух) – пересування матеріальних предметів суто психічними зусиллями без жодного матеріального контакту суб'єкта з цими предметами. До прикладу, Нінель Кулагіна могла не лише рухати в такий спосіб різні предмети (порівняно невеликі й не важкі), а й відчутно впливати на життєдіяльність різних організмів, до прикладу, цілковито зупинити серце жаби, істотно пригальмувати биття серця людини тощо. Потужну психокінетичну спроможність демонструють також Урі Геллер, Галина Виноградова та інші особи.

Левітація (англ. *levitation* – зліт, здійснення в повітря) – підняття в повітря свого тіла, утримання його в такому стані, літання за допомогою суто психічних зусиль. Левітацію з давніх-давен практикують східні релігійно-містичні вчення, насамперед і головно, йога.

Жодних науково вагомих пояснень цих і подібних феноменів немає, хоча вчені вивчають їх від середини ХІХ століття. Проте, останнім часом завдяки новітнім засобам наукових досліджень час від часу з'являються змістовні й цікаві відкриття в цій таємничій, загадковій сфері людської психіки.

<...>

Розділ 2.

З ІСТОРІЇ ТЛУМАЧЕНЬ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ПСИХІКИ

2.1. Повсякденно-практичні психологічні знання

Психологія як самостійна наука – доволі молода. Подією, що знаменувала її народження, визнано відкриття першої в світі експериментальної психологічної лабораторії в Лейпцігському університеті під керівництвом відомого німецького психолога, фізіолога і філософа Вільгельма Вундта (1832–1920) у 1879 році. До цієї події і ще певний час після неї науково значущі психологічні знання продукувались, накопичувались і розвивались в лоні філософії та природознавства.

А от повсякденно-практичні психологічні знання, вміння й навички, якими кожен з нас більшою чи меншою мірою володіє, – «однолітки» людства. Їх поява й розвиток зумовлювалась нагальною життєвою необхідністю.

Насамперед, щоб ефективно взаємодіяти, необхідно узгоджувати свої дії з іншими суб'єктами цієї взаємодії, впливати на них, до чогось спонукати, а від чогось стримувати, керувати, управляти ними тощо. А це, своєю чергою, вимагає знання особливостей їхніх емоційних та вчинкових реакцій, потреб, бажань, прагнень, уподобань, мотивів, сприймання та мисленнєвого опрацювання інформації, вольових та інших рис характеру, сприятливих чи/та несприятливих щодо відповідної діяльності, поведінки, і т. ін.. Формування й функціонування таких ситуативних знань, умінь і навичок здійснюється на основі й посередництвом узагальнених і перевірених практично психологічних знань відповідного змісту й характеру.

У керуванні собою, своєю поведінкою, у самовизначенні в житті, самоствердженні, самоорганізації й саморегуляції тощо неможливо обійтись без більш-менш адекватного розуміння себе, своїх справжніх потреб, уподобань, задатків, здібностей, фізичних, темпераментальних, інтелектуальних, вольових, характерологічних можливостей, що також ґрунтується на відповідних узагальнених психологічних знаннях.

Щоб навчати й виховувати підрастаючі покоління, необхідно знати, як важливі щодо цієї справи вікові психологічні особливості, так і ефективні засоби впливу на свідомість, емоційні переживання, мотивацію, ціннісні орієнтації, волю тощо дітей, підлітків, юнаків та дівчат. «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її в усіх відношеннях», - зауважив видатний український педагог, засновник вітчизняної педагогічної психології Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1870). Вочевидь, що це стосується не лише наукової, а й традиційної, народної педагогіки, принаймні, щодо тих «відношень», у яких вона прагнула виховувати підрастаючі покоління.

Можна було б навести ще чимало переконливих аргументів щодо життєвої необхідності повсякденно-практичних психологічних знань. Без таких знань не може обійтись жодна сфера, жоден вид людської діяльності, в чому переконують усі чисельні напрями, галузі та відгалуження психологічного пізнання, психологічної науки й практики, які продукують такі практично зорієнтовані знання на науково-дослідній основі (див.: 3.2.). Адже всіляка, будь-яка людська діяльність організовується, скеровується, реалізується посередництвом психіки – бажань, волі, інтелекту тощо суб'єкта.

<...>

2.4. Основний функціональний зміст свідомості людини

Сам термін «свідомість» вказує на першу й головну істотну складову цього психічного феномена: «с–відомо» – з тим, що відомо, тобто, зі *знаннями*. Так і російське слово сознание – «со–знанием». Подібну етимологію назви цього феномена можна знайти в усіх слов'янських та в багатьох інших мовах. Дійсно, свідомість – це насамперед знання. *Основна, базисна форма знань людини – ієрархізована система понять.*

Поняття – це знання про спільні, однакові, мисленнєво виявлені, абстраговані й узагальнені властивості тих об'єктів (предметів, явищ, дій, властивостей, співвідношень тощо), які охоплюються кожним поняттям.

Кожне утворене поняття фіксується і позначається знаком. Базова знакова система людства – мова. Кожне слово людської мови є знаком, котрий позначає якийсь поняття. До прикладу, слово «ссавець». В природі не існує ссавця як такого, як матеріального предмета. Матеріально існують лиш окремі ссавці, серед яких немає навіть двох цілковито однакових – у кожного з них є низка притаманних тільки йому особливостей, що відрізняють його від усіх інших, навіть від дуже схожих на нього, навіть від його монозиготних (однотайцевих) близнюків. Але всі без виключення об'єкти, які охоплюються поняттям «ссавець», мають істотні спільні, однакові властивості, яких немає у жодних інших класів тварин: живонародження дитинчат і вигодовування їх на початковому етапі їхнього життя молоком, що відрізняє їх від усіх інших живих істот. *Наукова назва таких властивостей – differentia specific (лат. – різниця, відмінність і специфічний, особливість).*

З цього походить назва «ссавці» – вони ссуть молоко з молочних залоз самки-матері; назва російською мовою – «млекопитающие». Людське мислення виявило спільність цих істотних властивостей і об'єднало це спільне в одному понятті – «ссавець». Відтак, китоподібні (всі особини всіх видів дельфінів і китів) є ссавцями, тому що вони народжують дитинчат і вигодовують їх молоком, хоча форма їхніх тіл – така, як у риб внаслідок того, що вони живуть у воді. Але це з наукового погляду – другорядна ознака (*ne differentia specific*), вже тому, що вона притаманна і риbam, і деяким земноводним.

Вчений-зоолог більш ґрунтовно, вагомо й розлого визначить поняття «ссавець», а освічена людина скаже щось на кшталт: ссавці – це теплокровні хордові тварини (мають хребет – пружний еластичний тяж екзодермального походження), самки яких виношують і народжують дитинчат та вигодовують їх молоком. Тому ротові органи ссавців пристосовані для смоктання, дзьобів у них немає. Є м'ясоїдні (хижаки) й трав'яїдні ссавці, тощо.

Своєю чергою, існують різні групи ссавців, кожна з яких має спільні істотні властивості, котрі відрізняють її від усіх інших груп. На основі мисленнєвого виявлення цих властивостей клас ссавців поділяють на ряди: яйцекладні, сумчасті, плацентарні-комахоїдні, рукокрилі, гризуни, зайцеподібні, хижі, ластоногі, китоподібні, парнокопитні, непарнокопитні, примати, до яких належать і люди (*вид homo sapiens sapiens*). Кожна з цих назв позначає поняття, у кожному з цих понять акумульовано знання про загальні, спільні властивості всіх тих ссавців, які охоплюються даним поняттям і відрізняють їх від усіх інших тварин цього класу. До прикладу: непарнокопитні мають непарну кількість пальців (1 чи 3) на кінцівках і однокамерний шлунок. До ряду

непарнокопитних належать роди: тапіри, носороги, коні, зебри та ін.. Описання ссавців можна продовжувати дуже довго. Кожне слово в ньому позначає окреме поняття, але змісти усіх цих понять пов'язані між собою відповідно до реальних, матеріальних зв'язків тих об'єктів, знання про які вони містять, і акумулюються у понятті «ссавець».

Цей приклад має продемонструвати, що:

- мова – це умова й форма буття, спосіб та засіб існування людської свідомості;

- людська мова містить наявні у людства знання про світ, в якому воно живе, і про людей у ньому, тобто, мова – це відображений у понятійних знаннях світ;

- людська мова – це система, в якій кожне слово посідає певне місце, відповідне місцю в системах природи або/та культури тих об'єктів, котрі охоплюються поняттям, яке це слово позначає;

- зміст кожного поняття, означеного словом, можна визначити і розкрити лише за допомогою тих слів, які містять інформацію про складові, властивості та/або співвідношення об'єктів, охоплених цим поняттям; своєю чергою, кожне з цих слів позначає окреме поняття;

- оперуючи словами, людина використовує колосальні пласти знань, накопичених попередніми поколіннями.

Понятійне мислення, як головний процес функціонування понятійного знання, дозволяє створювати й використовувати поняття і про теперішнє, і про минуле, і про майбутнє, накопичувати посередництвом знакових систем, серед яких головною, базовою є мова, досвід у вигляді знань – теоретично й практично значущої інформації – та передавати його від попередніх поколінь наступним і в такий спосіб розвивати їх свідомість, інтелект, мислення й мовлення, а відтак, усі процеси й властивості психіки людини.

Воно також дозволяє прогнозувати вірогідні напрямки й особливості розвитку подій у наявних ситуаціях, враховуючи і ті впливи, які можуть здійснити на перебіг цих подій суб'єкт, котрий цю ситуацію осмислює, та інші суб'єкти, тощо. Таке прогнозування лежить в основі другої істотної складової свідомості – *цілепокладання*.

***Цілепокладання** – це здатність людини мисленнєво, у внутрішньо-психічному плані створювати, будувати проект, план своїх майбутніх дій, вчинків, прогнозувати їх наслідки, визначати бажані й небажані результати тощо і на цій основі організовувати свою діяльність і поведінку, та управляти ними.*

Цілеспрямовані планування, проектування, організація й управління уможливорюються за наявності у суб'єкта необхідних для цього знань про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти –

використовує, змінює, перетворює, привласнює їх ідеально (як знання) чи матеріально. На базі знань суб'єкта про себе і відповідно до них формується й функціонує його самооцінка і ставлення до себе. Системне поєднання знань про себе і ставлень до себе утворює третю істотну складову свідомості суб'єкта – *самосвідомості*.

Самосвідомість – система знань суб'єкта про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти – використовує, змінює, перетворює, привласнює їх ідеально та матеріально тощо – і сформованих на цій основі самооцінок та ставлень до себе.

Ставлення суб'єкта до себе може сформуватись та функціонувати тільки в усій сукупності його ставлень до інших суб'єктів і до об'єктів (предметів та явищ) оточуючого світу.

Ставлення – четверта істотна складова свідомості. Людина не лише знає про світ, що її оточує, і про себе в ньому, а й ставиться до нього, до його об'єктів (предметів і явищ та їх властивостей) та до себе і при цьому знає зміст своїх ставлень.

Ставлення людини – чисельні й різноманітні. Але всі вони мають один «корінь» – емоційні переживання, основний зміст яких охоплюється дихотоміями: приємне-неприємне; насолода-мука; тішить-засмучує тощо.

Дихотомія (грец. *dichothomia* – розсічення навпіл, розділення на дві частини) – протилежно-доповнюючі один щодо одного феномени, поняття. До прикладу: верх – низ, вертикально – горизонтально, сумно – весело.

З цього емоційного «кореня» ростуть два «стовбури», на яких «розростаються» чисельні «гілки», «гілочки» та «листя» усього розмаїття ставлень. Ці «стовбури» – моральні та естетичні позиції суб'єкта. Перші формуються та функціонують в межах дихотомії «добро-зло», другі – «прекрасне-потворне», «гарне-негарне».

Всі ставлення пов'язані з оцінюванням, оцінками, котрі функціонують у межах дихотомії «позитивне-негативне». Суб'єкт тягнеться до того, що визначає для себе як позитивне, необхідне, корисне і/або приємне, прагне долучитись до нього, заволодіти, опанувати ним і відсторонюється від того, що трактує як негативне, шкідливе, зайве і/або неприємне, намагається позбутись, уникнути його. Варто нагадати, що не все корисне є приємним і не все приємне – корисне...

Дослідження дуже складної феноменології свідомості значно ускладнюються тим, що вона не має власної психологічної модальності (*лат. modus – спосіб*) – притаманного тільки їй змісту, а являє себе перед її суб'єктом в змісті інших феноменів його психіки: мисленнєвих, чуттєвих (відчуття, сприймання), емоційних, мотиваційних (потреби, бажання, прагнення тощо), вольових та ін.. Відтак, сама свідомість постає «без'якісною», беззмістовною властивістю психіки, немов якийсь таємничий, невловимий «менеджер» у ній.

Але, автор цього підручника на основі аналізу лаконічно висвітлених вище основних «сфер компетентності» цього «менеджера» вивів дефінітивну (*лат. definitio – визначення*) характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що `вона знає про зміст того, `що вона знає, зокрема й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного.*

До прикладу, дівчинку дошкільного віку питають: «Ти знаєш, як звати твого дідуся?» Вона відповідає: «Богдан». Дитина ще не може зрозуміти, що питають не як звати діда, а чи *знає вона*, як його звати. Тобто, дівчинка знає його ім'я, що й демонструє, але ще недостатньо виразно усвідомлює, розуміє факт свого знання цього імені (...*що `вона знає...*).

2.5. Підсвідомі й несвідомі феномени у психіці людини

Людина усвідомлює зміст багатьох своїх психічних процесів і станів, може свідомо рефлексувати (*лат. reflexus – зворот назад, відображення*), тобто, осмислити цей зміст і дати собі розумовий звіт про нього, про його відповідність ситуації та значущість для неї тощо. Таке рефлексування називається інтроспекція (*лат. introspecto – дивлюсь всередину*). Але, у людській психіці існують і несвідомі та підсвідомі феномени.

Найбільш потужний дослідник несвідомої сфери психіки людини, видатний австрійський психолог Зігмунд Фройд (1856–1939) порівняв психіку людини з айсбергом, лиш невелика верхня частина якого виступає на поверхню і перебуває під «променями світла свідомості», а основна маса ховається у «темних водах» підсвідомого й несвідомого. «Промінь свідомості» може «освітити» водночас лиш порівняно невелику частину змісту того, що міститься у психіці суб'єкта. Це і є «верхівка айсберга психіки». На відміну від відносно статичної маси справжнього айсберга, вона динамічна, рухлива, її зміст постійно змінюється – та інформація, котра щойно була під «світлом» свідомості, ховається у «верхні шари темних вод» – у підсвідоме. Натомість звідти «спливає на поверхню», під «промінь світла» свідомості щось інше з підсвідомого.

Несвідоме в такий спосіб «не спливає». Його утворення так чи інакше впливають на бажання й небажання, прагнення, думки, ставлення, оцінки, судження, дії, вчинки, поведінку тощо суб'єкта, але він нічого не знає ні про

власний зміст цих утворень, ні про зміст їх впливу, а більшість людей – і про само існування усього цього.

Отже, **підсвідоме** – це зміст пам'яті суб'єкта, доступний для нього самого, який за його власним бажанням чи під впливом якихось інших чинників порівняно легко видобувається звідти і постає в його свідомості. Це – його усвідомлений, відомий йому досвід, що зберігається в анналах його пам'яті і за необхідності цілеспрямовано використовується ним.

Несвідоме, за З. Фройдом, являє собою «глибоке» й «темне» сховище тих потягів, потреб, бажань, фантазій, мрій, знань суб'єкта, зміст яких радикально (докорінно) суперечить його самосвідомості (знанням про себе і самооцінці та ставленню до себе), загрожує їй руйнаціями і через це є неприйнятним для нього. Самосвідомість рятується від таких руйнацій за допомогою захисних психічних механізмів, які працюють на *несвідомому рівні*, – вони *витісняють* цей загрозовий зміст у несвідому сферу психіки суб'єкта і міцно утримують там. (*Згадаємо поганого танцюриста, якому штани заважають* – див.: 2.1.; 10.3.4.; 16.1.1.; 18.5.). З. Фройд підкреслював: «Все витіснене – несвідоме, але не все несвідоме – витіснене. Навіть частина «Я» (лиш Бог знає, наскільки важлива частина) може бути несвідомою і без всілякого сумніву є такою».

Ще один важливий і складний феномен несвідомої сфери психіки людини – *установка*, яка являє собою неусвідомлювану суб'єктом готовність його психіки реагувати на певні об'єкти якимось певним чином.

Вперше така неусвідомлювана готовність постала в «Ілюзії Шарпантьє» (лат. *illusio* – помилка, обман). Французький психолог Шарпантьє давав досліджуваним дві кулі, зроблені з однакового матеріалу, – в кожную руку по одній. Ці кулі виразно відрізнялись між собою за розмірами, але, були однакові за вагою – в меншу вмонтовували шматок свинцю. Результат: практично всім досліджуваним здається, що менша куля важча. Шарпантьє слушно пояснив цю ілюзію так: суб'єкт бачить кулі, його психіка одразу здійснює операцію, яку він не усвідомлює, – налаштовує м'язи його рук на те, що менша буде легша, а більша – важча, бо ж вони з однакового матеріалу, тобто, формує таку установку. Неочікувана однакова вага в обох руках сприймається в руці, несвідомо налаштованій психікою на меншу вагу, як важча, внаслідок цієї неочікуваності.

Взявши за основу «Ілюзію Шарпантьє», відомий грузинський психолог Дмитро Миколайович Узнадзе (1889–1950) експериментально виявив і ґрунтовно дослідив чимало ілюзій-установок, зокрема: об'єму, сили тиску, слуху, освітлення, кількості, ваги і т. ін.

Установку можна нав'язати. До прикладу, двом групам досліджуваних показують портрет якогось чоловіка з виразними рисами обличчя. Одній групі говорять, що цей чоловік – видатий правозахисник, іншій – що злочинець-рецидивіст, і пропонують за рисами його обличчя визначити властивості його

характеру. Очікувано, досліджувані з першої групи приписують особі на портреті низку позитивних, шляхетних властивостей. Мовляв, ці властивості виразно вимальовуються у високому і ясному чолі, відкритому й сміливому погляді, вольовому підборідді тощо. А досліджуваним з другої групи ці ж риси цього ж обличчя демонструють низку негативних, аморальних властивостей, безжальну жорстокість і т. ін.

Установки функціонують і у суспільних стосунках, здебільшого, в негативно чи позитивно упередженому ставленні до певних соціальних груп (рас, націй, етносів, класів, професійних, гендерних, сексуально-орієнтованих тощо) та оцінкових суджень щодо них. Але самі суб'єкти таких установок не знають про їх упереджено-спотворюючий вплив, не усвідомлюють його. Вони впевнені, що судять і оцінюють об'єктивно, безпристрасно, справедливо.

У психіці людини є й інші неусвідомлювані феномени: *автоматизми* (див.: 9.2.); *інтуїція* (див.: 9.6.); *образи та дії, нав'язані під гіпнозом* (див.: 8.1.; 10.3.3.) та ін.

<...>

2.8.5. «Композиція сенсоріуму» і «компас життя» згідно з І. Прохазкою

Вже через півстоліття видатний чеський фізіолог і лікар Їржі Прохазка (1749–1830) виразно й переконливо окреслив основні функції психіки. Він виходив з того незаперечного факту, що люди, як і всі живі істоти, організми перебувають у нерозривному, найщільнішому й безперервному зв'язку із зовнішнім щодо них світом природи, з якої вони беруть необхідні для підтримки їхнього життя речовини, а шкідливого, загрозливого щодо їхнього існування так чи інакше уникають, вберігаються від нього, протистоять йому. Задля цього «живим істотам, - писав І. Прохазка, - необхідно шкідливі та корисні враження сприймати й розрізняти, щоб шкідливих уникати, а корисні шукати та використовувати. І те й інше забезпечується відчуттями та рухами. Саме в цьому полягає головна властивість живих істот.»

Основний засіб цього безперервного моніторингу живої істоти – її нервова система, яка «...за допомогою мозку відчуває зовнішні враження або подразнення і у відповідь на це спонукає до доцільних дій посередництвом м'язів. Доцільність дій полягає в тому, що за зовнішніми подразниками, котрі можуть завдати шкоди тілу, від мозку надходять рухові подразнення, які мають на меті викликати рухи, спрямовані на те, щоб відхилити шкоду від тіла й усунути її. Навпаки, за подразненнями, що повідомляють про можливу користь, надходять рухові збудження м'язів, які викликають рухи, спрямовані на досягнення цієї користі.» Відчуття та рухи живої істоти поєднані рефлекторно.

<...>

Потужна наукова логіка системно-функціонального трактування нервової системи та рефлексу привела І. Прохазку до відповідного розуміння функцій людської свідомості. Мовляв, свідомість так само, як рефлекси нервової системи, забезпечує взаємозв'язки людини із зовнішнім середовищем – адаптацію (пристосування) до його умов, регулювання ефективного

поводження в ньому задля виживання, підтримки і продовження життя тощо. Але, є й суттєва відмінність. Свідомість стимулює та регулює рухи, які І. Прохазка назвав анімальними (*лат. anima – душа*). Суть цих рухів полягає в тому, що людина власне свідомо організовує та здійснює їх, тобто, знає, що й навіщо вона зробить і робить – для задоволення якої своєї потреби, якого бажання, задля чого тощо. Відтак, він об'єднав людську свідомість з нервовою системою людей і тварин у єдине поняття на основі спільності, однаковості їх основних функцій – отримання чуттєвих вражень (інформації, що надходить від органів чуття) і використання цих вражень для організації реакцій, що слугують виживанню, ефективному пристосуванню до умов існування, і назвав його *«композиція сенсоріуму»*.

Таким чином, І. Прохазка переконливо обґрунтував *найбільш істотний, функціонально-системний зв'язок нервової системи і психіки – вони регулюють життєдіяльність живих істот у навколишньому середовищі посередництвом відображення умов, чинників, тенденцій, значущих щодо збереження й підтримки їхнього життя, виживання, та ефективного пристосування до цих умов (опанування корисним і уникнення загрозливого, шкідливого)*. Цю двоєдину (нейрофізіологічно-психічну) *«композицію сенсоріуму»* він образно назвав *«компасом життя»*, тому що вона *«...вказує на життєві потреби, розпізнає корисні та шкідливі щодо них впливи і організовує доцільні відповіді на них.»* Користуючись сучасною науковою термінологією, можна сказати, що *«компас життя»* збирає, опрацьовує та організовує використання інформації, значущої щодо забезпечення життєдіяльності суб'єкта, особини.

Потужним підтвердженням правильності системно-біологічних положень І. Прохазки щодо функцій нервової системи і психіки у процесі пристосування, виживання, самозбереження живих організмів стала теорія еволюції Чарльза Роберта Дарвіна.

2.8.6. Основні функції психіки з позицій теорії еволюції Ч. Р. Дарвіна <...>

Але, перш ніж засвоїти необхідні для його метаболізму речовини та енергії, живий організм має їх знайти, впізнати, диференціювати (вичленувати) серед інших, непотрібних йому. Не менш важливим є впізнавання, а відтак, уникнення всього того, що загрожуватиме йому руйнаціями. В основі здатності живого здійснювати такі диференціації лежить його істотна функціональна властивість, яку назвали подразливістю.

Подразливість – здатність живих організмів реагувати на речовини та енергії, життєво значущі щодо їх метаболізму, подразненням – змінами свого біохімічного і фізіологічного стану.

Подразнення – процес біохімічних та фізіологічних змін в організмі під впливом подразників.

Подразник – об’єкт, вплив якого на організм спричиняє в ньому подразнення.

Життєво важливі для організму подразники називають *біотичними* (грец. *bios* – *життя*) і поділяють на дві групи: 1) ті, котрі повідомляють про необхідні для його існування речовини та енергії (про їжу, воду, тепло і т. ін.); 2) ті, що несуть інформацію про загрозу, небезпеку для його існування. Подразники, які не є життєво важливими для того чи іншого організму, виду, сімейства тощо, назвали *абіотичними* (грец. *a* – *не, заперечення*).

<...>

Істотною відрізняльною властивістю відображення людини є усвідомлення змісту відображеного, а пристосування – інтенційна (лат. *intention* – *стремління, прагнення*) дієвість – людина не лише пристосовується до умов існування, а й перетворює їх відповідно до своїх потреб, бажань, мети – не лише адаптується, а й адаптує. Але, як слушно зауважив видатний російський фізіолог Іван Петрович Павлов: «Рух рослин до світла і пошук істини шляхом математичного аналізу – чи не є за сутністю явищами того самого ряду? Чи не є це межові ланки майже нескінченного ланцюга пристосувань, що здійснюються в усьому живому світі?»

Таким чином, розглянуті тлумачення функціональної сутності психіки – достатньо вагома підстава для узагальненого висновку, що **відображення з метою адаптації** – найбільш істотна, спільна, однакова властивість усіх живих організмів та основні функції нервової системи і психіки на всіх рівнях їх організації. Подальші дослідження проблематики функцій нервової системи і психіки, насамперед, вчення про умовні рефлекси або сигнальні зв’язки, остаточно засвідчують правильність цього висновку.

<...>

Розділ 3. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Науково обґрунтоване розуміння основних, найбільш істотних, сутнісних, системно-функціональних властивостей психіки дозволяє достатньо компетентно підійти до вивчення комплексу (лат. *complexus* – *зв’язок, поєднання*) положень, котрі висвітлюють предмет загальної психології як галузі психологічної науки і навчальної дисципліни, який визначає її місце в структурі всіх галузей науково-психологічних знань співвідносно з місцем психології в системі наук, та методи загально-психологічних досліджень.

3.1. Предмет загальної психології

Назва «загальна психологія» вказує, що її **предметом** є найбільш загальні, тобто, основні, фундаментальні психічні феномени, з яких складається і посередництвом яких формується та функціонує психіка людини. Ці феномени узагальнено в базових загально-психологічних поняттях: психічні процеси; психічні стани; психічні властивості особистості.

Таке трактування предмета загальної психології вказує, що її основні положення слугують теоретично-понятійною базою усіх галузей психологічної науки. Своєю чергою, система загально-психологічних знань включає ті здобутки галузей психології, які є загально-значущими.

<...>

3.3.4. Спостереження

Спостереження як метод психологічного дослідження не проникає «всередину» психічних феноменів, безпосередньо у їх перебіг. Пізнавальне поле цього методу обмежене зовнішніми проявами психічних процесів, станів, властивостей у діях, вчинках, поведінці, діяльності, спілкуванні, висловлюваннях тих, за ким спостерігають.

***Психологічне спостереження** являє собою умисне, систематичне, цілеспрямоване сприймання діяльності та/або поведінки осіб, які вивчаються, в умовах безпосереднього зорового та слухового контакту між спостерігачами і тими, за ким вони спостерігають.*

<...>

Науково-психологічні спостереження поділяють на *польові та лабораторні, на включені і невключені, на систематичні і несистематичні.*

Польові спостереження проводяться в так званих природних умовах – там, де діють, працюють, спілкуються ті особи та/або групи, за якими спостерігають: у навчально-виховних, пенітенціарних, виробничих, офісно-представницьких тощо закладах, установах.

<...>

3.3.5. Експеримент

***Експеримент** (лат. experimentum – проба, дослід) – це штучне створення умов, за яких феномени, що вивчаються, можуть виразно виявитись, продемонструвати свої істотні властивості, змінюватись у бажаному для дослідників напрямку.*

Якщо якісь прояви об'єкта, котрий експериментально вивчається, щоразу з'являються під умисно організованим експериментаторами впливом на нього певних чинників, то це вказує на закономірний каузальний (причинно-наслідковий) зв'язок між такими чинниками та проявами. До прикладу, прямо пропорційна залежність між кількістю та періодичністю повторення матеріалу з метою запам'ятати його та якісними й кількісними вимірами запам'ятовування й утримання цього матеріалу у пам'яті суб'єкта. Або, між кількістю сполучень умовного подразника та підкріплення і формуванням та зміцненням сигнального зв'язку.

Все те, що зазнає експериментальних змін, називається *змінними*. Змінні, які вводить експериментатор, – це чинники, котрі мають впливати на об'єкти, що вивчаються, бажаним для нього чином. Він здійснює і дозує такі впливи на свій розсуд. Ці змінні називаються *незалежними*. Внаслідок впливів незалежних змінних відбуваються певні зміни у досліджуваних об'єктах, їх властивостях, котрі зазнають цих впливів. Ці об'єкти та властивості називаються *залежними змінними* на тій підставі, що певні зміни в них залежать від визначених експериментатором впливів незалежних змінних. З наведених вище прикладів: якість та кількість повторень матеріалу з метою запам'ятати його і утримувати в пам'яті – незалежна змінна; якість запам'ятовування та утримання в пам'яті – залежна; кількість сполучень умовного подразника та підкріплення – незалежна змінна; формування й зміцнення сигнального зв'язку – залежна. Все, що може позначитись на впливі незалежних змін на залежні, необхідно усунути, якщо це можливо, щоб наявність чи відсутність цього впливу і його характер не викликали сумнівів.

Умови проведення експерименту, інструкції щодо його процедури утворюють групу засобів, які називаються *контрольованими змінними*.

Проміжні змінні знаходяться між незалежними та залежними і тією чи іншою мірою опосередковують впливи перших на другі, позначаються, нерідко доволі відчутно, на результатах цих впливів. Це ті фактори, які неможливо або дуже важко усунути. У психологічних експериментах проміжними змінними здебільшого є: емоційні переживання досліджуваних, їхнє ставлення до своєї участі в експериментах, загальна і ситуативна налаштованість на експериментальну роботу, знання, уміння, навички, необхідні для неї, тощо.

Таким чином, **експеримент** можна визначити і як вивчення впливів незалежних та проміжних змінних на залежні змінні з використанням контрольованих змінних, що дозволяє встановити наявність каузальних зв'язків між ними.

<...>

Як і спостереження, експерименти поділяють на *природні* та *лабораторні*.

Лабораторні проводяться у спеціально, штучно створених дослідниками умовах. Лабораторний експеримент дозволяє точно дозувати та обчислювати впливи незалежних змінних – їх інтенсивність, тривалість, послідовність, комбінації – та прояви залежних змінних – їх зміст, характер, інтенсивність, часові параметри, співвідношення тощо.

<...>

Проективні методи ґрунтуються на припущенні, що людина *несвідомо проектує* в інших осіб, у висловлювання, зображення, у беззмістовно-безформні плями тощо ті свої неврозогенні емоційні переживання й бажання, які приховані від неї самої у її несвідомому. Найбільш відомими й поширеними **п. м.** є тести: чорнильних плям Роршаха; словесних асоціацій Менінгера.

<...>

Розділ 4. ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА. МОЗОК І ПСИХІКА

<...>

4.5. Вплив на мозок і психіку людини психотропних речовин

<...>

4.5.6. Ейфорія від марихуани і гашишу

<...>

Ейфорія (грец. *eu* – добре і *phoreo* – зносити, почуватись) – умиротворено-радісно-піднесений стан, який може досягати рівня блаженства.

<...>

Частина II. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ І СТАНИ

Нагадаємо, що **психічні процеси** – це функціональна динаміка психічних феноменів (на цій підставі деякі дослідники називають їх психічними функціями). Психічні процеси поділяють на пізнавальні, емоційні, мотиваційні, вольові. Пізнавальними є процеси уваги, відчуттів, сприймання, уяви, пам'яті, мислення. Емоційними – процеси емоцій, афектів, емоційних переживань, пов'язаних з настроями, почуттями, емоційною складовою стресу. Мотиваційними – потреби, потяги, бажання/небажання, мотиви тощо, котрі безпосередньо спонукають суб'єкта до дій, вчинків, діяльності, поведінки. Вольовими – свідомі зусилля, спрямовані на спонукання суб'єктом самого себе до вчинення того, що йому або не хочеться, або важко, але потрібно робити. Отже, можна сказати, що психічні процеси – це спосіб існування, функціонування психіки, усіх її структур, складових.

Психічні стани – відносно сталі й тривалі психічні утворення: пізнавальні – настороженість, пильність, зосередженість, уважність, неуважність, замріяність, замисленість і т. ін.; емоційні – будь-який настрій, роздратованість, благодущність, замишування, апатія (грец. *apatheia* – байдужість, емоційна нечутливість), депресія, фрустрація тощо; мотиваційні – цілеспрямоване налаштування, пристрасне прагнення, мрія і т. ін.; вольові – змобілізованість і зібраність, рішучість, психічна млявість як тимчасова неспроможність спонукати себе до якихось дій тощо.

Розділ 5. УВАГА

Увага – процес спрямування психічної активності суб'єкта, особини на якийсь об'єкт і зосередження її на ньому, що є необхідною умовою та засобом його/її дій з цим об'єктом.

<...>

5.2. Види уваги

У тварин це підвищення інтенсивності, а відтак, якості психічного відображення виявляється як пильний пошук актуальних для них біотичних подразників та пріоритетне й швидке реагування на них з одночасним ігноруванням абіотичних та неактуальних і менш важливих біотичних подразників. Тобто, необхідною умовою та чинником ефективності такого пошуку є власне *пильність, настороженість* тварини, що забезпечується достатньо інтенсивним функціонуванням: органів чуття – тварина принохується, прислуховується, вдивляється, намагаючись виявити, знайти необхідне чи загрозливе для життя; нейрофізіологічних процесів, котрі забезпечують таку роботу органів чуття, зокрема, гальмують абіотичні і не актуальні біотичні подразнення, не пропускають їх до мозкових центрів реагування; кровоносної системи, що утворює напруження м'язів, необхідне для негайних адаптивних дій. *Такий стан пильності, настороженості є філогенетичним базисом усіх видів уваги.*

<...>

До прикладу, інстинктивну увагу і тварин, і людини привертають несподівані інтенсивні подразники, які «вмикають» захисний інстинкт.

Увагу людини привертають також ті об'єкти, котрі так чи інакше вражають, дивують, зацікавлюють її (незвичайні, яскраві, дуже гарні чи, навпаки, потворні тощо).

Якщо людина реагує на об'єкт (предмет, явище, дію, вчинок, ситуацію тощо) емоційно (радісно, весело, страхом, обуренням, засоромленням, душевним болем і т. ін.), то такий об'єкт також привертає і стимулює її увагу. Причини емоційного реагування – різні. Це може бути і спогад за асоціацією про якісь емоційно насичені, пов'язані з глибокими почуттями події, і те, що відповідає або суперечать її ціннісним орієнтаціям, світогляду, переконанням, вірі, та ін. Увага, пов'язана з такими емоційними реакціями, називається *аперцептивною* (грец. *α* – не і лат. *perceptio* – сприймаю, сприймання). Ця назва вказує, що її зумовлює емоційна реакція суб'єкта на об'єкт, яка випливає з його ставлення до цього об'єкта, а не з властивостей останнього (несподіваності, раптовості, незвичайності, яскравості тощо).

Спільна властивість усіх цих різновидів уваги – відсутність в них вольових зусиль, спрямованих на стимулювання її.

Воля – властивість психіки людини, яка виявляється у її здатності свідомо спонукати себе докладати зусиль, спрямованих на подолання об'єктивних та суб'єктивних (небажання через відсутність зацікавлення, інтересу, лінощі, фізична втома, психічне виснаження і т. ін.) перепон і труднощів на шляху до поставленої мети. (Див.: 18.4.).

Не вимагають постійних і потужних вольових зусиль, зокрема, щодо стимулювання уваги, і ті справи, заняття, праця суб'єкта, котрі привертають, ваблять, цікавлять, захоплюють, тішать його не лише їх результатами, а й самим процесом. Видатний американський психолог Абрахам Харольд Маслоу (1908–1970) назвав таку діяльність самоактуалізацією особистості. Суб'єкти, що самоактуалізуються у тій чи іншій справі, люблять цю справу, тому що насолоджуються і своєю спроможністю, вправністю, майстерністю, креативністю в процесі її, а відтак і її результатами, які за таких умов, зазвичай, хороші, вагомі. Отож вони «самі себе грузять» – з цілковитою самовіддачею і наснагою мобілізують свої ресурси для самоактуалізації, швидше живуть, щоб працювати, а не працюють, щоб жити. (Див.: 19.6.).

Увага, що стимулюється не вольовими зусиллями суб'єкта, а іншими чинниками, називається мимовільною і невимушеною.

Невимушена або мимовільна увага привертається і підтримується або властивостями самого об'єкта, або ставленням до нього суб'єкта і тому не вимагає від нього вольових зусиль щодо стимулювання її.

Вольові зусилля, спрямовані на стимулювання уваги, необхідні в тих випадках, коли дії суб'єкта, яким вона слугує, важкі, виснажливі для нього і/або не ваблять, не цікавлять його, але він усвідомлює, що мусить здійснити їх з тих чи інших причин.

Увага, яка стимулюється та підтримується вольовими зусиллями суб'єкта, називається вимушеною, довільною.

Трапляється, що діяльність, яку суб'єкт змушений здійснювати, спочатку не викликає у нього інтересу і він спонукає себе до неї вольовими зусиллями. Тобто, її забезпечує довільна увага. Але з часом вона може зацікавити й захопити його, що трансформує довільну цю увагу у післядовільну. Відомий датський художник Херлуф Бідstrup кумедно показав психологічну колізію такого роду в одному зі своїх сюжетних малюнків (див.: рис. 1).

<...>

Післядовільна увага виникає у суб'єкта до тієї діяльності, до якої він спочатку спонукав себе вольовими зусиллями, але потім вона зацікавила й захопила його, що нівелювало необхідність забезпечення її довільною увагою.

<...>

Розділ 6. ВІДЧУТТЯ

Відчуття – чуттєва інформація про певні окремі властивості об'єктів (предметів і явищ) оточуючого світу та про особливості життєдіяльності

власного організму суб'єкта, особини (окремої тварини), яка одержується за допомогою аналізаторів (органів чуття).

Аналізатори (грец. *analysis* – розкладання, розчленування) або **органи чуття** – це психофізіологічні апарати, які збирають чуттєву інформацію шляхом відображення певних властивостей об'єктів та особливостей життєдіяльності власного організму суб'єкта, особини. У людини є такі аналізатори: зоровий, слуховий, нюховий, смаковий, дотиковий (тактильний), органічний, м'язевий (пропріоцептивний).

6.1. Перекодування інформації в аналізаторі

<...>

6.2. Модальність відчуття. Синестезія

Модальність відчуття (лат. *modus* – міра, спосіб) – це якісний зміст переживання (відчування) подразнень кожного з аналізаторів: зорового – як світлот/темнот і кольорів, слухового – як звуків, нюхового – запахів, смакового – смаків, тактильного (дотикового) – як консистенцій і температур і т. ін..

Відчуття усіх модальностей: 1. Виникають в результаті безпосереднього впливу подразника на рецептор. 2. Є продуктом ізоморфних перекодувань: впливів енергій та речовин подразників у біохімічні реакції в рецептивних клітинах; цих реакцій – у електрохімічні імпульси в аферентних волокнах; цих імпульсів – у біохімічні реакції в сенсорних клітинах; інтеграція даних реакцій – у нейрофізіологічні процеси; і вже цих процесів – у відчуття, психічні моделі діючих подразників. 3. Є первинними, елементарними психічними феноменами в тому розумінні, що не розкладаються на власне психічні складові. 4. Несуть інформацію, яка є базовим, первинним матеріалом для усіх інших психічних феноменів (процесів і станів).

Напевне, що посередництвом розсіяних сенсорних клітин відчуття одних модальностей можуть бути більше або менше «зафарбовані» відчуттями інших, до прикладу, смакові – нюховими і навпаки, зорові – температурними, смаковими та ін., слухові – тактильними, зоровими тощо. Притім, подразники, котрі могли б викликати такі додаткові відчуття, не діють на рецептори суб'єкта. Отже, вони зумовлені якимись нейронними зв'язками між сенсорними полями аналізаторів. Ці зв'язки називають *інтрамодальними* (лат. *intro* – всередині), а відчуття, які вони породжують, синестезіями

Синестезія (грец. *synaistesis* – одночасне відчуття, спільне почування) – поява разом з відчуттями якоїсь модальності, відповідними діючому

подразнику, відчуттів іншої модальності, зумовлених не дією відповідного їм подразника, а міжнейронними зв'язками аналізаторів.

<...>

Переважній більшості людей, котрі по чергово перебувають деякий час у двох різних приміщеннях з однаковою температурою, але пофарбованими одне теплим, а інше холодним кольорами, здається, що температура в них різна, а саме, що в першому тепліше. Є й чимало таких, які не відчують цієї «різниці». Однак, організм практично всіх людей і багатьох видів тварин реагує на «тепле» й «холодне» забарвлення середовища як на температурні подразники – відповідно змінюється температура шкіри внаслідок збільшення чи зменшення виділення поту (піт, як всіляка волога, що випаровується, охолоджує) та ін.. Тобто, організм реагує так, ніби тактильно відчуває коливання температури. Хоча насправді – це теплова синестезія з реальним відчуттям зорової (колірної) модальності. Фактор цієї синестезії загалом зрозумілий – філогенетичний та онтогенетичний життєвий досвід. Гарячі й теплі об'єкти у нашому земному світі забарвлені у теплі кольори (вогонь, сонце, жива кров та ін.), холодні – в холодні (сніг, вода, зелені рослини тощо). Постійне відчування їх забарвлення й температури водночас, у нерозривній єдності утворило відповідні інтрамодальні зв'язки, нейрофізіологічні основи яких закарбувались генетично.

Чимало синестезій зумовлюються індивідуальним життєвим досвідом, серед яких найбільш відомими є відчуття: кислого смаку від погляду на розрізаний лимон, що виявляється у виділенні слини; ніжної м'якості від вигляду оксамиту (бархату); зуд і мурашки на шкірі від писку комара.

<...>

6.4. Класифікація відчуттів

***Відчуття** поділяють на види за критерієм середовища їх надходження – із зовнішнього чи з внутрішнього (від власного організму суб'єкта). Їх, відповідно, називають **екстероцептивні** (лат. *exter* – зовнішній і *receptor* – той, що відчуває, сприймає) та **інтероцептивні** (лат. *interior* – внутрішній).*

<...>

***Дистантні** (лат. *distantia* – віддаль) **відчуття** виникають внаслідок впливу на рецептори енергій та молекул, що надходять від об'єктів, без контакту рецептивних поверхонь з поверхнями цих об'єктів.*

Дистантними є: зорові відчуття, слухові відчуття, нюхові відчуття або запахи.

<...>

***Інтероцептивні** (лат. *interior* – внутрішній) **відчуття** виникають внаслідок дії подразників всередині організму, котрі сигналізують, несуть*

інформацію про стани й процеси в ньому. Це здійснюється посередництвом інтероцептивних нейронів, чутливих щодо різноманітних змін у його органах, тканинах, рідинах. Інтероцептивні відчуття слід поділити на органічні та пропріоцептивні.

1. **Органічні відчуття** – це відображення в модальностях болю, напруження-послаблення, спраги, нудоти і т. ін. процесів, змін у тілесних органах, тканинах, їх станів.

Чітко й однозначно визначити модальності органічних відчуттів, а відтак, поділити їх на групи, не вдається – вони надто розмаїті й «розпливчасті» в тому розумінні, що їх зміст важко описати конкретно й виразно. Скажімо, тільки різновидів болю налічують понад тридцять: гострий, тупий, колючий, поколюючий, обгортуючий, стріляючий тощо. А як виразно охарактеризувати відчуття на кшталт: «смокче», «тягне», «ломить», «тисне», «стискає», «рухається», «поколює, але не болить»? Серед цих відчуттів є такі, що не локалізуються в тих чи інших ділянках тіла, системах органів, а переживаються як загальний стан організму, до прикладу: втома, розбитість, загальмованість, збудженість, сповнення життєвою енергією, високий тонус тощо.

<...>

2. **Пропріоцептивні або кінестезичні відчуття** повідомляють про стан опорно-рухового апарату та про процеси, що відбуваються в ньому, зокрема, про динаміку скорочення, напруження й розслаблення м'язів, про рухи частин тіла та їх співвідношення, рівновагу й положення тіла та його частин в просторі тощо.

<...>

Розділ 7. СПРИЙМАННЯ

Сприймання або перцепція (лат. *perceptio* – сприймання) – це поєднання сенсорної (лат. *sensus* – відчуття) інформації, що надходить від об'єктів до рецептивних поверхонь органів чуття суб'єкта, в образи цих об'єктів у цілісній єдності, сукупності їх властивостей, особливостей, зв'язків, відображених і представлених у цій інформації (у подразниках).

Істотними властивостями сприймання (перцептивного відображення) є: предметність або об'ємність, структурність, цілісність, константність, вибірковість або селективність.

<...>

Розділ 8. УЯВА

Видатний психолог Лев Семенович Виготський (1896–1934) зауважив, що всі речі, створені людьми, від ложки до літального апарату, спочатку виникли в уяві їх творців, являють собою кристалізовані образи їхньої уяви, що все,

вироблене руками людини, увесь світ культури, на відміну від світу природи, є продуктом людської уяви і творчості, заснованій на уяві.

***Уява** – здатність суб'єкта спонтанно (невимушено), під впливом певних чинників чи за допомогою цілеспрямованих зусиль відтворювати або створювати у своїй психіці образи об'єктів (предметів, явищ, ситуацій), котрі в цей час не сприймаються ним (не перебувають у полі його сприймання) або взагалі відсутні у його перцептивному досвіді; притім, суб'єкт усвідомлює, розуміє, що його образи уяви є власне уявними, не є відображенням навколишньої дійсності.*

***Уявлення** – процес утворення образів уяви. Цим терміном також позначають образи уяви.*

Але, не всі психічні образи тих об'єктів (предметів, явищ, ситуацій, подій), котрі в цей час не сприймаються суб'єктом, не перебувають у його перцептивному полі, є власне образами уяви.

8.1. Проективні та ейдетичні образи. Галюцинації. Сновидіння. Гіпнотичні стани

<...>

8.2. Образи уяви. Види образів уяви

Ключовий психологічний зміст образів уяви полягає в тому, що суб'єкт усвідомлює, розуміє, знає, що в цих образах не відображена навколишня реальність, що вони не є образами сприймання тощо. Це – та істотна властивість образів уяви, яка відрізняє їх від феноменів, висвітлених у попередньому параграфі (differentia specific).

<...>

8.3. Чинники образів уяви

<...>

Основним, базисним чинником образів уяви, який визначає зміст і уявно-образного асоціювання, і образів уяви, викликаних вербальним впливом та вимогами діяльності суб'єкта, є його потреби, бажання, прагнення, потяги, мотиви, мрії та інші психічні спонуки і пов'язані з ними емоційні переживання, які інтегруються в почуттях.

Л. С. Виготський вивів «Закон подвійного вияву почуттів», згідно з яким: «Фантазія – це внутрішня мова наших почуттів. А діяльність фантазії – це розрядка афектів (лат. *affectus* – хвилювання, пристрасть) негативно забарвленого невдоволення».

Фантазія (грец. *phantasia* – уява) – уявлення всілякого неймовірного та бажаного, але неможливого.

Мовляв, ті особистісно значущі потреби, бажання, прагнення тощо, які суб'єкт не може реалізувати, задовольнити реально, спричиняють накопичення у його психіці осаду негативно забарвлених, неприємних, гнітючих емоційних переживань фрустраційного характеру, які мордують його, дошкуляють йому. Тому він прагне та свідомо й несвідомо намагається позбутись їх, розрядити їх патогенний (грец. *pathos* – біль, страждання, хвороба і *genos* – рід, походження) потенціал.

Фрустрація (лат. *frustratio* – марні сподівання, обман, руйнування планів) – стан відчаю, розпачу, зумовлений нездоланими для суб'єкта перепонами на шляху до важливої, значущої для нього мети.

Єдиний однозначно ефективний та надійний спосіб і засіб зведення нанівець такого патогенного потенціалу – реально задовольнити ті потреби, бажання, які спричиняють його накопичення. У багатьох випадках ефективним у цьому відношенні є корегування рівня домагань (див.: 18.3.). А коли суб'єкт не може зробити ні перше, ні друге, йому на допомогу приходить фантазія, яка здійснює уявну корекцію (лат. *correctio* – виправлення, покращення) незадовільної для нього ситуації. Вона так чи інак здійснює бажане для суб'єкта в його уяві прийнятним для нього чином. (Порівняймо з основною функцією сновидінь за З. Фройдом – див.: 8.1.).

<...>

Розділ 9. МИСЛЕННЯ

*«Я не впевнений, що можна справді
збагнути диво мислення.»*

Альберт Ейнштейн.

<...>

Отже, вивчення мислення, інтелекту, усіх пізнавальних психічних процесів з метою забезпечення належної ефективності їх функціонування є пріоритетно актуальною науковою проблемою сучасності, а відтак, необхідною умовою формування й розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців-психологів.

Психологічну проблематику мислення та інтелекту розробляли видатні вчені: Л. С. Виготський, М. Вертхаймер, Ж. Піаже та ін. Їхні здобутки – фундаментальні, ґрунтовні, вагомі. Чимало сучасних психологів плідно досліджують практично спрямовані аспекти цієї проблематики. Але, все ще не виведені загальновизнані функціональні сутності цих дуже складних психічних

феноменів. Згадаємо, що у функціональних сутностях об'єктів постають їхні найбільш істотні властивості. (Див.: 1.1.1.). Тому в цьому підручнику висвітлено саме такі сутності, як їх розуміє і тлумачить студентам-психологам його автор.

9.1. Функціональна психологічна сутність інтелекту та мислення

Згідно з видатним знавцем психологічної феноменології мислення і мовлення Л. С. Виготським, мислення – це процес розв'язування задач. Зауважимо, що він мав на увазі і проблемну ситуацію, котра відрізняється від власне задачі лиш тим, що в задачі вказано і відоме (умови задачі), і те, що треба знайти, а у проблемній ситуації суб'єкт, особина (окрема тварина) мусить самотужки виявити те, що він/вона має знайти, щоб забезпечити ефективний вихід з неї. У завданні мають вказуватись способи, засоби та шляхи досягнення поставленої мети.

Однак, попри безумовну правильність, таке трактування функціональної сутності мислення, на нашу думку, незавершене, тому що в ньому не вказана істотна властивість власне мисленєвого розв'язування задач і пошуку виходу з проблемних ситуацій.

Згадаємо з навчального курсу *«Зоопсихологія та порівняльна психологія»*, що тварини можуть знаходити вихід з проблемних ситуацій шляхом «спроб і помилок» (за Е. Торндайком). *«Спроби й помилки»* – це вид оперантного наочіння (набування індивідуального поведінкового досвіду, вироблення поведінкових навичок особини), сутність якого полягає в тому, що, опинившись у новій для неї проблемній ситуації, особина здійснює хаотичні пошукові рухи, допоки випадково не зробить такі, котрі ведуть до успішного виходу з неї. У подальших повтореннях цієї проблемної ситуації тварина щоразу з меншою кількістю помилкових спроб, тобто, швидше здійснює рухи, котрі забезпечують їй успіх. Чим більше повторень цієї ситуації, тим менше помилок робить тварина, за умови знаходження правильних дій кожного разу. Вочевидь, що мислення в цьому процесі відсутнє. І люди нерідко намагаються знайти вихід з проблемних ситуацій, розв'язувати задачі подібним чином – шляхом спроб і помилок (методом «втику»). Якщо це вдається, то, на відміну від тварин, люди, зазвичай, одразу запам'ятовують випадково знайдені успішні дії.

Воднораз, деякі тварини спроможні знаходити вихід з проблемних ситуацій посередництвом інтелектуальних актів. Нагадаємо, що інтелектуальну спроможність тварин відкрив В. Кьолер у експериментах з шимпанзе Султаном. До стелі вольєру він підвісив банан на такій висоті, щоб Султан не зміг, підстрибуючи, дотягнутись і схопити його. У кутку вольєра лежав ящик, цілком придатний щодо використання у якості підставки («трампліна») для успішного

стрибка з метою дістати підвішений банан. Спочатку антропоїд декілька разів підстрибнув, намагаючись схопити фрукт – той висів не надто високо. Зазнавши невдачі, Султан пильно озирнувся навколо, на мить зупинив погляд на ящику і одразу, без жодних вагань рушив до цього предмета, взяв його, приніс, поставив під бананом і використав як підставку для стрибка, що завершився успіхом.

В. Кьолер ускладнив проблемну ситуацію – поклав у кутку декілька ящиків і підвісив банан вище, щоб, стрибнувши тільки з одного з них, шимпанзе не міг дотягнутись до приманки. Виявивши це, Султан на мить зупинився, немов замислився, пішов і взяв другий ящик, поставив його на той, який вже стояв під бананом, підстрибнув з цієї вищої підставки і легко заволодів ним. Так дійшло до п'яти. Більшу кількість ящиків він не зміг поставити один на одного так, щоб, припасувавшись краями, вони не падали – це для шимпанзе надто тонка маніпуляція. У наступній проблемній ситуації у вольєрі були тільки підвішений банан, В. Кьолер і Султан. Озирнувшись навколо, шимпанзе потягнув В. Кьолера за поли халата, поставив під приманкою, виліз йому на плечі і використав як трамплін для успішного стрибка.

З цих та інших подібних експериментів В. Кьолер вивів основні відрізняльні властивості (*differentia specific*) інтелектуальних актів тварин, серед яких перша і основна – *інсайт* (англ. *insight* – осяяння). Це означає, що Султан знаходив вихід з проблемних ситуацій розумово і відносно швидко, без жодних локомоційно-маніпуляційних спроб і помилок. В. Кьолер порівняв інсайти шимпанзе зі «спалахами» наукових відкриттів. Це – влучне порівняння, тому що не лише науковим відкриттям, а й всім без винятку проявам інтелекту і тварин, і людей притаманна однакова, та сама функціональна сутність, психологічний «ключ» якої – інсайт.

Візьмемо, до прикладу, відомі задачі, котрі не вимагають якихось особливих, спеціальних, розлогих тощо знань, тобто, інтелект у них «демонструє» себе в «чистому вигляді». Так, для розв'язання задачі про гусей необхідно знати лише, як співвідносяться між собою ціле, половина і чверть, скажімо, літр, півлітра і чвертка. Отже: Летіла ватага гусей. Назустріч їм – один гусак.

– Привіт, сто гусей, - каже цей гусак.

– Нас не сто, - відповідає вожак ватаги, - от якби нас було стільки, як є, та ще стільки, та ще половина, та ще чверть, та ще ти з нами, нас було б сто.

Питання: скільки гусей було у ватазі?

Інтелект виявляє необхідні для розв'язання задачі властивості та співвідношення об'єктів, даних в її умовах, а саме: що кількість гусей в усіх групах, названих вожаком, дорівнює 99 (100 відняти того 1-го гусака, якого вони зустріли) і що ці групи можна поділити на рівні частини – чверті, тому що половина містить дві чверті, а ціле – чотири. Виявлення можливості цього поділу являє собою інтелектуальне осяяння, інсайт. Відтак, чверть плюс 2

чверті плюс 4 і ще 4 чверті дорівнює 11 чвертей; 99 поділити на $11 = 9$. У чверті – 9 гусей. У цілому – 4 чверті. 9 помножити на $4 = 36$. Відповідь: у ватазі було 36 гусей.

<...>

Ці приклади та вивчені автором цього підручника тисячі різноманітних проявів інтелекту людей і тварин дозволили йому визначити функціональну сутність або основну, базисну *функціональну* здатність інтелекту:

***Інтелект** – це пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення та можливі способи використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій.*

З цього визначення випливає, що інтелект є основним засобом мислення.

І в зарубіжній, і у вітчизняній науковій та навчально-методичній літературі мислення здебільшого трактується як процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Йдеться про опосередкування поняттями. (*Про поняття як психологічне поняття – див.: 2.2.3.; 2.2.4.*). Однак, власне поняттями оперує лиш понятійне або дискурсивне (*лат. discursivus – понятійне, логічне, розумове*) мислення. Наочно-дійове мислення послуговується сенсо-моторними схемами, котрі являють собою *узагальнений* перцептивний і кінестезичний досвід суб'єкта, особини. Наочно-образне мислення тварин і дітей раннього дошкільного віку – образами, які можна назвати протоуявними. Поняття як елементи розлогої системи усвідомлених дискурсивних знань в цих образах відсутні.

Однак, і це уточнення не рятує наведене трактування мислення. Адже *сприймання – також опосередковане й узагальнене відображення дійсності*. Нагадаємо, що засобом *узагальненого опосередкування* в цьому пізнавальному психічному процесі є перцептивні моделі – закарбовані генетично (вроджені) або, здебільшого, сформовані на основі відповідного перцептивного досвіду суб'єкта, особини образи основних, відрізняльних, типових, інваріантних форм, структур (будови) класів (видів, типів тощо) об'єктів (предметів і явищ), притаманних усім об'єктам кожного класу (*узагальнення*), а також загальних співвідношень просторових структур: ближче-далі, зверху-знизу, між, тощо. (*Див.: 7.3.; 7.4.*). Тобто, перцепція (сприймання) ідентифікує (впізнає), а відтак, адекватно відображає об'єкти посередництвом відповідних їм перцептивних моделей, що є опосередкованим і узагальненим відображенням дійсності. Відкрита система перцептивних моделей являє собою фундаментальну основу перцептивного досвіду суб'єкта, особини. *Уява і образна пам'ять також оперують цими моделями.* (*Див.: 8.4.; 10.2.1.*).

Понад це, принаймні переважну більшість своїх відчуттів, образів сприймання і уяви, спогадів, потреб, мотивів, емоційних переживань та інших процесів і станів своєї психіки люди усвідомлюють, тобто ідентифікують їх з тими поняттями, до яких належать представлені у цих процесах і станах об'єкти. Отже, *не лише мислення, а й всі ті феномени психіки людини, які усвідомлюються, опосередковані узагальненими знаннями – поняттями. Тобто, оперування узагальненнями різних рівнів та форм – не differentia specific мислення щодо усіх інших психічних процесів.*

Водночас, у інтелектуальних актах тварин, які є «двигуном», функціональною основою наочно-дійового мисленням, понятійне опосередкування відсутнє – тварини власне поняттями (як елементами розлогої системи усвідомлених дискурсивних знань) не оперують.

Всі ці стисло наведені аргументи дозволяють нам визначити функціональну сутність мислення:

Мислення – це процес розв'язування задач, пошуку виходу з проблемних ситуацій, вирішення проблем за допомогою інтелекту.

<...>

9.4. Взаємозв'язки мислення і мовлення

<...>

9.4.3. Символ. Словесний символізм. Слово як знак

Асоціювання за подібністю – когнітивна основа творення слів-назв і знаків-символів. Видатний український лінгвіст Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) довів, що словотворення – утворення назв у процесі розвитку мов – здійснювалось, насамперед і головним чином, посередництвом асоціювання за подібністю різних ознак, властивостей об'єктів, їх функціональної приналежності та структурної суміжності. Він назвав цей феномен *словесним символізмом*.

Згідно з влучним визначенням видатного німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831), *символ – це особливий знак, котрий уже в своїй зовнішній формі втілює зміст того поняття, яке позначає*. До прикладу: коло, зокрема, змія, що кусає себе за хвіст – символ вічності, нескінченності (у кільця – ні початку, ні кінця); трикутник – триєдності; собака – відданості й вірності; слон в різних культурах – або мудрості, або сили (слони – одні з наймудріших і найсильніші сухоногі тварини); лисиця – хитрості; дарування квітів – символ почуттів, прекрасних і, нерідко, недовговічних, як квіти (любові, вдячності, поваги тощо); стояння на колінах – ієрархії та покірливості (мовляв, я менший перед тобою і в твоїй владі).

Стародавні греки й римляни вважали, що гроза – це експресія гніву Зевса (Юпітера). Мовляв, коли він гнівається, то кидає громи й блискавки, розряджає

в такий спосіб свою божественну злість. В європейській культурі вираз «кидає громи й блискавки» став вербальним символом гніву. Феміда – антична богиня з терезами і зав’язаними очима – символ правосуддя. Мовляв, вона справедливо зважає і судить вчинки всіх людей, не дивлячись на їхній соціальний та/чи економічний статус, тобто, не бачить, в розумінні, не бере його до уваги. В наш час скульптурний портрет Феміди – символ права в усьому цивілізованому світі.

Відтак, розглянемо декілька виразних прикладів власне словесного символізму, з наведених О. О. Потебнею та іншими дослідниками: Плід кукурудзи, яку завезли з Америки, наші предки назвали початком, тому що за формою він схожий на веретено з пряжею на початку прядіння, яке називається початок. Своєю чергою, таке веретено назвали так, тому що з нього починалось прядіння. Веретено ж, напевне, – від вертіти, вертітись. Слова дочка, донька походять від доїти – важливим обов’язком дочок у родинах стародавніх українців (русів, русичів) було доїння худоби.

<...>

Наведені приклади показують, що *словесно-символічне означення або називання являє собою асоціювання за подібністю – знаходження чогось схожого у структурі, функціях, в інших ознаках та властивостях у тому об’єкті, який означають, і в тому, назва якого береться для означення.* (За О. О. Потебнею).

Специфічний прояв асоціювання за подібністю (уподібнення) в означенні об’єктів представлено у назвах на кшталт: ніс корабля, підосва гори, бики моста, горло пляшки, ніжка стола, стільця, рукав ріки, ручка дверей і т. ін.. Морські леви, морські свинки, морські слони не є, відповідно, левами, свинями, слонами. Але, ті, хто назвав їх так, знайшли у них щось подібне з цими тваринами: у морського слона – великий ніс, дещо схожий на хобот, тощо.

Нерідко цікаві асоціації такого роду виникають у дітей. До прикладу: «Індик – це качка з бантиком». «Страус – це жирафа, тільки птаха вона». (З творів талановитого письменника, який писав для дітей і про дітей, українця за походженням Корнія Чуковського).

<...>

У буквах і написаних ними словах, як і в усіх інших власне знаках, немає жодної подоби з тим, що вони позначають. (Див.: 4.8.). Букви *м, і, с, я, ць* не мають нічого схожого з відповідними їм звуками. Утворене послідовним поєднанням цих букв слово *місяць* – з цим супутником Землі, як і його назви всіма іншими мовами, котрі, своєю чергою, не схожі між собою за складом звуків: *муун* – англійською, *монд* – німецькою, *ай* – турецькою, *холод* – угорською, *луна* – російською і т. ін.. Це стосується усіх видів знаків (окрім знаків-символів): цифрових, Азбуки Морзе, мови свистів, барабанів, прапорців,

вогнів і димів, жестів, рухів і поз – тіло людини може прийняти понад 1000 різних поз, кожна з яких може стати знаком, – і т. ін.

Багато, але не всі, слова-жести мовлення глухонімих (амслену, азі та ін.) є і знаками-символами, і просто вказуванням на об'єкт. До прикладу, показати на зуби, залежно від контексту фрази, може мати *значення*, означати: власне зуби, зуб; біле, білий; камінь, кам'яне; «мати зуб» – затамувати злобу, неприязнь, образу.

9.4.4. Значення слова як одиниця єдності мислення і мовлення

Процес поєднання мислення і мовлення у психіці людини починається у віці біля двох років, коли дитина відкриває для себе, що кожна річ має назву. Відтак, вона починає інтенсивно й швидко збільшувати свій запас слів – активно питає дорослих, як називаються об'єкти, що потрапили в поле її уваги, і легко запам'ятовує їх назви. Суттєвою особливістю цих назв є те, що діти позначають ними ті самі об'єкти, що й дорослі, але *значення*, зміст тих самих слів-назв у дітей та в дорослих *істотно відрізняються* між собою.

Істотна відмінність значень, змісту тих самих слів у дорослих і у 2-5-річних дітей полягає, насамперед, в тому, що діти вважають слова-назви об'єктів їх невід'ємними атрибутами, властивостями. Відтак, намагаючись пояснити назву об'єкта, вони «прив'язують» її до якогось із відомих їм атрибутів, властивостей цього об'єкта, що вибирається, здебільшого, навмання. Приклад з дослідів Л. С. Виготського: Дитині пропонують пояснити назви: «корова», «теля», «кінь», «собака». Вона тлумачить: «Корова називається «корова», тому що вона має роги (цікаво, що це правильно, згідно з теорією «словесного символізму» О. О. Потебні); а теля називається «теля», тому що в нього роги ще маленькі. Кінь називається «кінь», тому що він не має рогів, а собака називається «собака», тому що в нього немає рогів і він маленький».

На питання: «Чи можна замінити назву одного предмета іншим, до прикладу, корову назвати олівцем, а олівець – коровою?» - діти відповідають, що це неможливо, тому що олівцем малюють, а корова дає молоко. Тобто, перенесення назви речі означає для них і перенесення її властивостей. Якщо вдається схилити дітей до таких перенесень, то вони не можуть здійснити це уповні. Ще один приклад з дослідів Л. С. Виготського: З дитиною все ж домовляються поміняти між собою назви «корова» і «собака», а відтак, питають: «Чи є у корови роги?» Відповідь: «Є».

– «Але ж корова – це собака, а хіба у собаки є роги?»

– «Ну раз собака – це корова, раз так називається – корова, то і роги мають бути. Раз називається корова, значить роги мають бути! У такої собаки, котра називається корова, маленькі роги обов'язково мають бути!».

Л. С. Виготський назвав такі значення слів дітей псевдопоняттями і характеризував їх так: «ззовні – поняття, всередині – комплекс»; «це міст, перекинутий між синкретичним, наочно-образним і абстрактним мисленням дитини». Діти переходять через цей міст за допомогою дорослих. Головний, «магістральний» вектор цього переходу – систематизація значень слів.

Істотна особливість псевдопонять – їх несистематизованість. Інтегровані в систему слова істотно інакше співвідносяться з відповідними їм об'єктами, ніж неінтегровані. Поза системою дитина пов'язує значення слів синкретично, асоціативно-комплексно, трансдуктивно. Понятійна систематизація значень здійснюється шляхом ієрархізації – між ними встановлюються ієрархізовані взаємозв'язки типу «рід – вид»: До прикладу, дитині, котра запам'ятала слово «киця», а відтак, на основі візуального виявлення подібних на кицю зовнішніх ознак, називає цим словом бороду, шубу, кролика і т. ін. (див.: 9.4.2.), описово пояснюють на кшталт: Киця – це тваринка; тваринки бігають, стрибають, у них є ніжки, хвостики, мордочки, вони їдять і п'ють. Отже, кролик, як і киця – тваринка, а борода і шуба – не киці і не тваринки.

На основі глибокого аналітичного вивчення процесу систематизації значень слів дитини шляхом їх ієрархізації, Л. С. Виготський, зокрема, констатував, що дитина спочатку користується найбільш загальними поняттями. Тобто, мислення дитини розвивається шляхом переходу від роду до виду і різновиду, а не навпаки. Істотним підтвердженням цієї позиції є той факт, що перше слово, яке вживає дитина, є, дійсно, загальним означенням, а часткові й конкретні означення з'являються згодом. Дитина, зазвичай, раніше засвоює слово «квітка», ніж назви окремих квітів, і навіть якщо їй чомусь доводиться раніше оволодіти якоюсь частковою назвою і вона, до прикладу, опановує слово «ружа» раніше, ніж слово «квітка», то вона користується цим словом і застосовує його не лише щодо ружі, а й щодо всілякої квітки, тобто, користується цим частковим означенням як загальним (трансдукція). Зміст засвоєних у такий спосіб понять поступово збагачується.

Систематизація дитиною значень слів, які вона засвоює, вимагає від неї оволодіння логічними співвідношеннями та операціями, відображеними у відповідних граматичних конструктах: «тому що», «інакше», «якби, то» тощо. Чисельні експерименти засвідчують, що діти спочатку засвоюють слова-назви цих конструктів, а потім доходять розуміння власне тих логічних співвідношень і операцій, які вони позначають. Так, дошкільнята, зазвичай, не можуть логічно правильно доповнити каузальні (причинно-наслідкові) судження. До прикладу: «Людина впала з велосипеда, тому що...». Вони завершують їх на кшталт: «... тому що вона впала і дуже забилася». Або: «Я загубив мою ручку, тому що...» – «...тому що я не маю чим писати». «Я пішов купатися, тому що...» – «...тому що потім я був чистий». (За Ж. Піаже). В усіх цих прикладах маємо каузальність, але іншу, яку умовно можна назвати

зворотною («ззаду – наперед»). Тобто, ці сполучники в цьому віці – також псевдопоняття. (За Л. С. Виготським). Водночас, у висловлюваннях, які відображають їх власний життєвий досвід, діти дошкільного віку загалом правильно вживають ці сполучники і розуміють їх зміст у фразах інших людей.

Важливим фактором успішної трансформації псевдопонять дитини у власне поняття є виявлення *істотних однакових властивостей* у предметах, з якими вона має справу. Л. С. Виготський констатує: «...Усвідомлення схожості з'являється у дитини пізніше, ніж усвідомлення відмінності. Дійсно, дитина просто поводить себе однаково щодо предметів, які можуть бути уподібнені один одному, не маючи потреби усвідомити однаковість своєї поведінки. Вона діє, так би мовити, за схожістю раніше, ніж її продумає. А відмінності у предметах унеможлиблюють пристосування, що тягне за собою усвідомлення.» Тобто, дитина опиняється у проблемній ситуації, яку мусить осмислювати (інтелектуально опрацьовувати) з метою пошуку виходу з неї.

Основний висновок з результатів досліджень систематизації значень слів шляхом їх ієрархізації Л. С. Виготський назвав загальним законом. Цей закон гласить: *«Розвиток процесів, які приводять згодом до утворення понять, сягають своїм корінням глибоко в дитинство, але тільки в перехідному віці визрівають, складаються і розвиваються ті інтелектуальні функції, які у своєрідному сполученні формують психічну основу утворення понять.»*

Відтак, на основі цього закону він довів, що *поняття або значення слова є одиницею, яка являє собою єдність мислення і мовлення*. «Це така єдність обох процесів, яка далі не розкладається, - підкреслює Л. С. Виготський, - про яку не можна сказати, що вона являє собою: феномен мислення чи феномен мовлення. Слово, у якому відсутнє значення, не є словом, воно є звуком порожнім. Отже, значення – це необхідна, констатуюча ознака самого слова. Значення слова є самим словом, що розглядається з внутрішнього боку. Таким чином, ми маємо право розглядати його з достатньою підставою як феномен мовлення. Водночас, значення слова з психологічного боку є ні що інше, як узагальнення або поняття. Узагальнення і значення слова суть синоніми. Всіляке ж узагальнення, всіляке утворення поняття є найбільш специфічний, найбільш істинний акт думки. Отже, ми маємо право розглядати значення слова як феномен мислення. <...> Значення – це зафіксована в словах класифікація, категоризація предметів, явищ, їх станів та властивостей. <...> Значення або поняття є феноменом словесної думки чи осмисленого слова, *єдністю* слова і думки». (Див.: 2.3.; 2.4.).

Водночас, Л. С. Виготський зауважував, що діти, котрі вже володіють багатьма власне поняттями, продовжують використовувати і псевдопоняття, які ще тривалий час кількісно переважають у їхньому мисленні. І дорослі не завжди оперують власне поняттями. Іноді загалом зріле, а то й розвинене

понятійне мислення використовує псевдопоняття і навіть синкретично-комплексні узагальнення. (Див.: 9.4.2.).

<...>

9.5. Понятійне мислення

Таким чином, можемо констатувати, що *понятійне мислення*, яке називають також *предикативним і дискурсивним* (лат. *discursus* – розмірковування, аргумент, доказ), є мовленнєвим, тому що воно оперує понятійними знаннями, базисною системою яких є мова.

Операції, якими послуговується предикативне мислення: *аналіз і синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення і визначення*.

Аналіз (грец. *analysis* – розкладання, розчленування) – ідеальне (тобто не матеріальне, а у психіці суб'єкта, особини) виявлення різних складових об'єктів – властивостей, особливостей, ознак, станів тощо.

Синтез (грец. *synthesis* – поєднання, з'єднання) – співвіднесення і співставлення тих складових об'єктів, що виявляються посередництвом аналізу, з уже наявними у суб'єкта знаннями про ці складові (властивості, особливості, ознаки тощо), з тими поняттями, які їх включають і/або так чи інакше стосуються їх; з відповідним досвідом особини.

Отже, аналіз є водночас і синтезом, тобто, ідентифікацією, впізнаванням аналітично виявлених складових – актуалізацією в свідомості суб'єкта наявних у нього знань, котрі стосуються цих складових (властивостей, особливостей, ознак тощо). І. В. Гьоте влучно порівняв нерозривну єдність аналізу і синтезу з вдиханням і видиханням. Відтак, будь-яке речення-судження, що пов'язує підмет з присудком (мовою логіки – об'єкт і предикат), являє собою нерозривну єдність аналізу і синтезу.

Порівняння – це співставлення виокремлених аналізом і синтезом складових об'єктів (властивостей, особливостей, ознак тощо) з метою виявлення, встановлення їх однаковості, подібності та/чи відмінностей.

Абстрагування (лат. *abstractio* – відтягування, відривання, виокремлення) – ідеальне (тобто не матеріальне, а у психіці суб'єкта, особини) виокремлення, відокремлення складових об'єктів (властивостей, особливостей, ознак тощо), виявлених аналізом, синтезом, порівнянням.

Узагальнення і визначення – це поєднання об'єктів (предметів, явищ, їх властивостей) на основі виявлених у них однакових складових (властивостей,

ознак тощо) в одно поняття, яке виокремлюється на підставі цієї однаковості. Утворення нового поняття завершується **називанням** або **означенням** його.

Основний поділ понять – на емпіричні й теоретичні. У емпіричних поняттях відображені знання про *значущі для практичної діяльності* властивості об'єктів. У теоретичних – *істотні, сутнісні*, які постають у законах, способах існування, функціонування, створення об'єктів. До прикладу, функціонально життя – це спосіб існування білкових (протеїнових) у своїй основі тіл, істотним моментом якого є метаболізм (обмін речовин). Ссавці – це хордові (хребетні) тварини, які народжують живих дитинчат і вигодовують їх молоком. За цією істотною ознакою, китоподібні (всі види китів і дельфінів) – ссавці, попри життя у воді та відповідну йому форму тіла. Отже, емпірично-художньо-образна назва «чудо-юдо – риба-кит» з науково-теоретичних позицій є некоректною.

Одна з істотних відмінностей теоретичних понять від емпіричних полягає в тому, що більшість з них – абсолютно абстрактні та ідеальні в тому розумінні, що об'єкти, представлені в них, не існують і не можуть існувати реально – вони є і продуктом, і предметом тільки мислення. До прикладу, кола, як геометричного місця точок, рівновіддалених від центра, не існує і не може існувати, що впливає з корпускулярної, перервної будови матерії та з її безперервного руху на всіх рівнях її існування. Отож точки кола – це об'єкти, які вийшли б реально, якби вдалось звести до нуля просторовий вимір і рух мікрочастинок. «Чистий» інерційний рух можна було б спостерігати, якби вдалось цілковито ізолювати тіло, що рухається, від впливу всіх інших тіл та енергій. Але ні перше, ні друге неможливо зробити.

Ця властивість теоретичних понять призводить до суперечностей, які у їх власних межах не розв'язуються. Вперше така суперечність виразно постала в Елладі у апоріях (*грец. aporia – утруднення, перепона від a – не, заперечення і poros – вихід*) Зенона Елейського. До прикладу, апорія «Стріла»: Щоб пролетіти увесь шлях до цілі, в яку її випущено, стріла мусить пролетіти половину цього шляху, відтак, половину цієї половини, і так – до нульової довжини, до її відсутності. Але, в умовах відсутності просторового виміру не може бути руху в просторі, яким є політ стріли. Отож, навіть з нескінченної кількості таких нерухомих станів не можна утворити жодного матеріального руху. Отже, стріла не може полетіти. Однак, варто стати на шляху пущеної стріли, щоб остаточно переконатись, що таки так, може... Насправді, проблеми в цій та усіх інших апоріях Зенона немає, тому що в нашому матеріальному світі реально не існує і не може існувати ні нуль простору, ні нуль часу – такі нулі є суто теоретичними абстракціями.

<...>

Ієрархічно координована (лат. *co* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *ordinatio* – узгодження) система теоретичних понять, зокрема, викладена у формулах, яка містить знання про істотні властивості систем об'єктів, називається теорією. До прикладу, теорія інформації, теорія відносності, теорія конвергенції (В. Штерн). Теорії продукує творче мислення.

9.6. Творче мислення

Про сутність, умови, функціональні структури, фактори, механізми творчого мислення відомо дуже мало. Істотними феноменами у його функціональній структурі є *інтуїція, натхнення, інсайт*.

Інтуїція (лат. *intueri* – пильно, уважно дивитись) – здатність суб'єкта несвідомо дізнаватись про щось, розуміти щось, тобто, інтуїція продукує знання й розуміння якимось незрозумілим для суб'єкта чином – вони з'являються немов самі собою, як інсайт, осяяння. Чимало видатних вчених з власного досвіду стверджують, що до відкриттів веде не логіка дискурсивних міркувань та умовисновків, а інтуїтивне проникнення в суть об'єктів пізнання, що відбувається поза контролем свідомості.

Так, згідно з Б. Спінозою, *творча інтуїція – це безпосереднє інтелектуальне бачення властивостей та зв'язків речей*. Цей відомий філософ наголошував, що саме інтуїція, а не виведення шляхом логічної побудови міркувань та умовисновків, грає головну роль у творчому мисленні. Таке трактування інтуїції та її ролі у науковій творчості поділяв А. Ейнштейн, який писав, що його власне творче мислення перебігає, головним чином, минаючи слова і притім *несвідомо, інтуїтивно*. Мовляв, до відкриттів веде не логіка, а інтуїтивне проникнення в суть речей, що здійснюється поза контролем свідомості. Г. Гельмгольц зазначав, що творчі думки у нього виникають невідомо звідки, несподівано і без напруги, з раптового натхнення. Видатний математик К. Ф. Гаусс писав: «Як вдаряє блискавка, так була розгадана загадка. Я сам не міг довести зв'язок між тим, що знав раніше, і останніми своїми дослідженнями, а також знайти спосіб цієї розгадки». Таке саме розповідав А. Пуанкаре.

Момент власне відкриття називають *інсайтом* – це інтелектуальне осяяння, в якому виразно постає нове знання, нова істина. **Інсайт – необхідний (невід'ємний) елемент творчого мисленнєвого акту.**

<...>

Розділ 10. ПАМ'ЯТЬ

«Мета пам'яті – запобігти зникненню минулого

*задня майбутнього, щоб в майбутньому очікувати
і активно шукати те бажане, що було в минулому.»*
П'єр-Марі-Фелі Жане.

Згадаємо, що необхідною умовою і засобом функціонування усіх систем, що самоорганізуються: біологічних, соціальних, технічних, – є збирання, опрацювання та застосування інформації, значущої щодо забезпечення його ефективності. (Див.: 2.9.1.; 4.8.; 6.1.). Відтак, психіку можна характеризувати і як систему приймання, опрацювання, накопичення, збереження й використання інформації, значущої щодо відображення та адаптації її носія – суб'єкта, особини. Функції накопичення, збереження та, за необхідності, відтворення, актуалізації збереженої інформації у психіці виконує пам'ять.

10.1. Функціональна сутність пам'яті

Пам'ять – це процеси накопичення, зберігання і відтворення (актуалізації у внутрішньо-психічному плані) відображеної органами чуття та розумово опрацьованої інформації.

<...>

Отже, інформація, закарбована (накопичена), збережена та відтворена у пам'яті особи чи особини, є тим матеріалом, на основі якого розгортаються, яким оперують, який використовують усі психічні процеси, без якого вони унеможливлуються. Водночас, посередництвом цих процесів збирається й опрацьовується інформація, якою оперує пам'ять. Відтак, вони слугують трьома різними критеріями (з п'яти) поділу пам'яті на види.

10.2. Види пам'яті

Пам'ять поділяють на види за такими критеріями:

– за модальністю відчуттів, посередництвом яких надходить інформація, що карбується у пам'яті: зорова, слухова, нюхова, смакова, тактильна, пропріоцептивна, органічна;

– за домінуючою психічною модальністю інформації, яка запам'ятовується: чуттєво-образна, словесно-логічна або вербальна («пам'ять розуму»), емоційна або афективна («пам'ять серця»), кінестезична або рухова («пам'ять тіла»); «пам'яттю тіла» називають також закарбовані в ній тактильні та органічні відчуття;

– за участю цілеспрямованості на запам'ятовування посередництвом вольових зусиль: довільна й мимовільна (вимушена і невимушена);

– за тривалістю збереження інформації: оперативна, короткотривала і довготривала;

– за засобами карбування інформації: генетичним кодом (видова, інстинктивна) і набута кожною особою чи особою індивідуально посередництвом мнемічних (*грец. mneme – пам'ять*) психо-фізіологічних функціональних структур.

<...>

10.2.1. Види пам'яті за модальністю відчуттів і за домінуючою психічною модальністю мнемічної інформації

<...>

Емоційна або афективна (лат. affectus – хвилювання, пристрасть) пам'ять являє собою запам'ятовування, утримання і згадування суб'єктом своїх емоційних переживань, пов'язаних з різними життєвими ситуаціями, об'єктами, проблемами. Згідно з відомим французьким психологом і психіатром П'єром Марі Фелі Жане (1859–1947), закарбований у пам'яті суб'єкта емоційний досвід чинить істотний, а нерідко, вирішально-визначальний вплив на його ціннісні орієнтації та значущі життєві вибори, на мотивацію, а відтак, на самоорганізацію, саморегуляцію діяльності і поведінки. Мовляв, людина свідомо й несвідомо тягнеться до того, що вона пам'ятає як приємне, цікаве, втішне, веселе, і відсторонюється, відчужується, відмовляється від закарбованого у її пам'яті неприємного, страшного, нудного, огидного. Тому досвід, збережений емоційною пам'яттю, – істотний фактор емоційного ставлення людей до світу і до себе (див.: 2.4.), що, зокрема, виявляється у обережності й фобіях (*грец. phobos – страх*), симпатіях і антипатіях, налаштуваннях та установках.

<...>

10.3. Мнемічні процеси

Пам'ять – це складна динамічна система процесів повного циклу мнемічного опрацювання інформації: запам'ятовування, збереження, впізнавання, згадування, відтворення, забування. Всі ці процеси вивчають у якісному та в кількісному вимірах. Якісний – це адекватність, глибина, міцність карбування та ефективність відтворення й використання в діяльності суб'єкта мнемічного матеріалу тієї чи іншої психічної модальності: відчуттів, перцептивних образів, емоційних переживань, тілесних рухів та операцій, науково обґрунтованих знань тощо. Кількісний – обсяг інформації, якою оперують усі мнемічні процеси.

10.3.1. Запам'ятовування

Запам'ятовування – це процес карбування інформації у пам'яті. Основний поділ запам'ятовування – на мимовільне або невимушене та довільне або вимушене.

Невимушене або мимовільне запам'ятовування – це нецілеспрямований процес, що не скеровується і не стимулюється свідомим наміром запам'ятати. Жодні мнемонічні засоби, прийоми організації мнемічних операцій тощо в процесі невимушеного запам'ятовування не застосовуються. Згадаємо, що лиш у дошкільному віці (4–5 років) у дітей з'являється спроможність запам'ятати й пам'ятати щось за допомогою розумових і вольових зусиль. У дітей раннього віку функціонує тільки невимушена пам'ять, тобто, їхнє запам'ятовування – виключно невимушене; цей вид запам'ятовування залишається провідним у дошкільному та в молодшому шкільному віці і продовжує активно функціонувати протягом усіх вікових періодів життя людини. (Див.: 10.2.2.).

<...>

Встановлено, що *ефективність і невимушеного, і довільного запам'ятовування й збереження інформації у пам'яті суб'єкта здебільшого перебуває у прямо-пропорційній залежності з актуальністю та значущістю її для нього*. Все це необхідно враховувати в навчально-виховному процесі.

10.3.2. Мнемічне збереження

Мнемічне збереження – утримання запам'ятованої інформації з метою відтворення (згадування) й використання її за необхідності – основна й ключова функція пам'яті.

Цю функцію важко вивчати безпосередньо внаслідок її прихованості у психіці суб'єкта. Тому ефективність мнемічного збереження досліджують і визначають опосередковано – за показниками мнемічного відтворення. Але, ці показники не вичерпні, не остаточні. Відомо багато випадків, коли людина раптом досконало відтворювала якісь знання, котрі або, ніби, давно забула, або, ніби, не володіла ними взагалі. До прикладу, неосвічена служниця починає в психотичному стані виголошувати складні філософські тексти досконалою давньогрецькою мовою.

<...>

Своєю чергою, встановлено, що ефективність, надійність, міцність, обсяг мнемічного збереження інформації залежить від тієї мети запам'ятати цю інформацію, яку поставив собі суб'єкт, а відтак, від особливостей його мнемічних зусиль – що, навіщо і як він має зафіксувати й зберігати у своїй пам'яті: докладно всю інформацію чи, принаймні, більший масив її, сутнісні характеристики, ключові позиції в ній, назавжди, протягом якогось певного часу, для здійснення якихось операцій (оперативно) і т. ін. і т. п. Зрозуміло, що фактори цього процесу – ті самі, що й запам'ятовування (див.: 10.3.1). Найбільш дієвими щодо зміцнення мнемічного збереження інформації є регулярні

відтворення її у пам'яті з метою використання у якійсь діяльності чи шляхом цілеспрямованого повторювання.

<...>

10.3.3. Мнемічне відтворення

Мнемічне відтворення або згадування – це процес актуалізації запам'ятованої, тобто, збереженої у пам'яті інформації.

<...>

Вирішально-визначальним фактором ефективності довільного згадування (відтворення), як і запам'ятовування інформації є її необхідність для забезпечення продуктивності значущої для суб'єкта діяльності

<...>

10.3.4. Забування

<...>

Згідно з Зігмундом Фройдом, забування, пов'язане зі стосунками, взаєминами, ставленнями до людей загалом і до конкретних осіб зокрема, тощо, здебільшого, зумовлюється несвідомими чинниками.

Нагадаємо, що *несвідома сфера психіки людини*, за З. Фройдом, являє собою «глибоке» й «темне» сховище тих потягів, потреб, бажань, фантазій, мрій, знань суб'єкта, зміст яких радикально (докорінно) суперечить його самосвідомості (знанням про себе і самооцінці та ставленню до себе) і цим загрожує їй руйнаціями, через що є неприйнятним для нього. Самосвідомість рятується від таких руйнацій за допомогою захисних психічних механізмів, які працюють на *несвідомому рівні*, – вони *витісняють* цей загрозовий зміст у несвідому сферу психіки суб'єкта і *утримують* там (сам він не знає про їх вплив на його психіку, незалежно від його знань про такі механізми). (Див.: 2.5.; 18.5.). Тобто, суб'єкт *забуває, не пам'ятає* неприйнятне для нього.

<...>

Розділ 11. ЕМОЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СТАНИ

Нагадаємо, що основним завданням усіх психотерапевтів (*грец. psychē – душа і therapeia – лікування, догляд*) усіх часів і народів – від архаїчних шаманів до наймодерніших психоаналітиків з гонорарами від 300\$ за годину – було, є і буде – допомогти клієнтам здолати негативно забарвлені, важкі, мордуючі, виснажливі психічно й фізично, патогенні (*грец. pathos – біль, страждання, хвороба і genos – рід, походження*) емоційні переживання: тривогу, страх, тугу, горе, відчай, сором, гнів, злобу і т. ін. А натомість стимулювати позитивно забарвлені, оптимістичні, цілющі для душі й тіла, саногенні (*грец. sanos – здоров'я і genos – рід, походження*): радість, звеселення, суб'єктно приємне зацікавлення, які інтегруються у вдоволенні, душевному спокої, піднесенні, почуванні благополуччя.

Нагадаємо також, що згідно з модерною стратегією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), загальне здоров'я особистості (персони) – це не лише відсутність у неї душевних і соматичних (психічних і тілесних) захворювань, розладів, а й стан благополуччя, тобто, позитивно забарвлене емоційне самопочуття (спокій, умиротворення завдяки вдоволенню собою, вдячна вітха, світла радість, життєдайний оптимізм тощо). Логіка цієї стратегії вказує, що сталий позитивно забарвлений, приємний емоційний стан – це ключовий сенс життя людини. Саме цей стан інтегрує (лат. *integer* – цілісний) усі наші життєві смисли, сповнює їх життєвою наснагою. Адже насправді важливо не те, що ми маємо чи не маємо, а те, як ми до цього ставимось. Тобто, радість воно нам приносить, чи ні, тішить чи не тішить, робить нас щасливими чи ні тощо. Іншими словами, можна мати і величезні статки, і височезний соціальний статус, і бути нещасним. І навпаки в усіх цих вимірах. Зауважимо, що йдеться не про будь-яку насолоду, приємний емоційний стан, не про всіляке вдоволення, незалежні від їх умов і чинників (див.: 11.3.).

<...>

Наведені положення показують, що *модальність емоційних* (лат. *emovere* – хвилювати) *переживань* – це почуття суб'єкта у межах дихотомії «приємно-неприємно», «вдоволення-невдоволення», «радість-смуток» «насолада-страждання» тощо.

<...>

11.1. Емоція. Афект. Настрій

<...>

Базовий, основний емоційний феномен – власне емоції.

Емоції (лат. *emoveo* – хвилюю) – психічні реакції, процеси, стани, які функціонують у межах дихотомійної модальності «приємно-неприємно» (вдоволення-невдоволення, насолода-страждання тощо). Наукова назва «приємного» боку цієї дихотомії – позитивне емоційне забарвлення, «неприємного» – негативне емоційне забарвлення.

Основні, базисні, фундаментальні емоції, згідно з відомим американським дослідником емоційних феноменів Керолом Елліасом Ізардом (народж. – 1923), це: 1) радість, веселість – позитивно забарвлена, приємна; 2) здивування, подив може бути і приємним, і неприємним; 3) страх, жах, 4) злість, гнів, лютість, 5) огида, відраза, 6) сум, печаль – в усіх 4-х домінує негативне забарвлення. (Мімічні вирази цих емоцій – див.: Рис. 1). Поряд з базисними, К. Ізард виокремив ще й самостійні емоції: 1) інтерес – забарвлений, здебільшого, позитивно, 2) душевну муку, страждання і 3) сором – негативно забарвлені, неприємні. Різноманітні поєднання цих дев'яти емоцій утворюють всю неосяжну палітру розмаїтих емоційних переживань людини.

<...>

Не інтенсивні, помірні, здебільшого не обтяжливі, а нерідко й майже непомітні для суб'єкта емоційні стани називаються *настроями*.

Настрій – відносно тривалий і сталий не інтенсивний емоційний стан, який емоційно забарвлює всю життєдіяльність суб'єкта.

Загальновідомий поділ настроїв – на хороші й погані, що відповідає позитивній, приємній та негативній, неприємній емоційній забарвленості. Змістом настроїв є ті емоції, які в них домінують. До прикладу: радісно-піднесений; пожвавлено-веселий, захоплено-зацікавлений; полохливо-тривожний; нудотно-сумний, тужливо-апатичний, скептично-песимістично-апатичний; незворушно-спокійний; дратівливо-злостиво-агресивний і т. ін.

<...>

11.2. Емоційна складова стресу

В українських навчально-методичних публікаціях і в повсякденному побутуванні стресом (англ. *stress* – тиск, напруження, зусилля), здебільшого, називають *дістрес* (англ. *distress* – біда, лихо, горе, страждання, злидні, нужда, нездужання, втома) і його емоційну складову.

Згідно з видатним знавцем феноменології стресу, лауреатом Нобелівської премії Гансом Сельє (1907–1982), організми і людей, і тварин однаково реагують на «потужний тиск» (інтенсивні негативні впливи), незалежно від конкретного змісту цього тиску, зокрема, на патогенні мікроорганізми (інфекції), токсини (отруйні речовини) на сильні рани, травми й кровотечі, на надто високу і низьку температуру (спеку й холод), на надмірні фізичні й розумові зусилля, нервові перезбудження, психотравми і т. ін..

Це положення доведено вагомими результатами чисельних експериментальних та діагностичних досліджень. Так, у першому з таких експериментів піддослідним щурам (сірим пасюкам) шприцем вприскували різні за складом токсичні витяжки. Їх організм одразу реагував на цей інтенсивний руйнівний вплив активацією наднирників. Якщо токсичні витяжки продовжували вводити, наставала атрофія (зморщення) тимусу, набрякання й зморщування лімфатичних вузлів, відтак, з'являлись чисельні виразки у шлунково-кишковому тракті.

Наднирники – це залози внутрішньої секреції (ендокринні), розташовані над нирками. Вони складаються з 2-х частин: кори – зовнішнього шару – і мозкової речовини – внутрішнього. Кора продукує гормони-кортикоїди (кортизон та ін.); мозкова речовина – адреналін та родинні йому за складом і впливом на функціонування організму. Тимус (вилочкова залоза) – порівняно великий ендокринний орган, який міститься у верхньо-передній частині грудної клітини

і разом з лімфатичними вузлами утворює тимолімфатичний апарат, основна функція якого – підтримка імунітету організму.

Відтак, було встановлено, що процес реагування організму на будь-які інтенсивні впливи, на всілякий потужний тиск починається з активації гіпофізу (ендокринна залоза), який знаходиться в гіпоталамусі (мозкова структура). Гіпофіз стимулює наднирники, наднирники – тимус і т. д..

Г. Сельє назвав цей комплекс послідовних реакцій на будь-які інтенсивні впливи *загальним адаптаційним синдромом (ЗАС) і синдромом біологічного стресу*. Відтак, визначив сутнісні ознаки стресу.

Стрес – це неспецифічна (тобто, завжди однакова) відповідь організму на інтенсивні впливи, на потужний тиск на нього – організм активно мобілізує і залучає ті ресурси, які забезпечують адаптацію до таких впливів.

<...>

Депресія (лат. depression – подавлення, пригнічення) – важкі, мордуючі афективні переживання (душевний біль, туга, тривога, страх, відчай) на тлі сталого пригніченого емоційного стану, почуття виснаженості та істотного послаблення мотиваційних спонук (потреб, бажань, прагнень, інтересів тощо), волі (абулії), зниження самооцінки.

<...>

11.4. Почуття. Вищі почуття

Почуття – це комплекс взаємопов'язаних емоційних переживань (процесів, станів, реакцій), інтегрованих як стале й тривале емоційно забарвлене ставлення.

Ставлення, які утворюють основу почуттів, виразно поділяються на позитивні й негативні. Об'єкт справжнього (не імітованого) почуття, що базується на позитивному ставленні, є настільки значущим для суб'єкта, що він ідентифікується (ототожнює себе) з цим об'єктом. Відтак, щиро тішиться, радіє, коли цей об'єкт благополучний, успішний тощо, не менш, ніж за самого себе. І страждає, зазнає душевних мук, коли він потерпає від якихось руйнацій, невдач і т. ін. Через успішність, благополуччя і неуспішність, невдачі, неблагополуччя об'єкта почуття, в основі якого лежить негативне ставлення, суб'єкту цього почуття робиться, відповідно, прикро, неприємно, його «гризе», або втішно, приємно, легко на душі. «Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці...»

<...>

Модерна концепція патріотизму називається «нова етніцистська позиція». Базисні, основні положення цієї концепції, аналітично виведені її творцями

(Гераклідес, Енлоу, Кроан, Ротшильд та ін.) на основі результатів чисельних коректних і репрезентативних досліджень, полягають в тому, що:

1. Усвідомлення своєї етнічно-національної приналежності пов'язане з найбільш інтимними (*лат. intimus – найглибший, глибинний*) автентично-особистісними емоційними переживаннями суб'єкта, навіть тоді, коли ця приналежність так чи інакше обтяжує його, коли він соромиться, а відтак, приховує її тощо. Тобто, вона є непохитно міцною і потенційно вельми потужною – «етнічну струну» (зацікавленість і турботу) легко зачіпити внаслідок її «резонування» з головними духовними й суспільними потребами, ставленнями та зв'язками особистості.

2. Етнічно-національну зацікавленість і турботу інтегрує стале, непохитне «*почуття етнічної ідентичності*», яке нейтралізує і переводить на нижчий рівень переважну більшість інших духовно-суспільно-політичних інтересів суб'єкта. Тому феномен етнічної ідентичності всеохолююче проникає в усі шпарини політичного життя і чинить вирішально-визначальний вплив на всі без винятку суспільні процеси, зокрема, є головним соціально-психологічним інгредієнтом і найпотужнішим фактором у створенні, збереженні й зміцненні найважливішого політичного апарату – держави.

3. Отже, ті суб'єкти (особи, групи, спільноти), котрі прагнуть створити міцну державу, оптимізувати державну політику і безпеку тощо, мають мислити і діяти згідно з зазначеними властивостями цього феномену.

Основний психологічний зміст «*почуття етнічної ідентичності*» – любов до своєї нації, до її культури та природи, в оточенні якої вона живе, на рівні беззастережної автентично-особистісної ідентифікації з нею: «Я, насамперед, – українець»; «Я спочатку, – полька а потім – усе решта» тощо. Досконалий поетичний образ почуття етнічної ідентичності знаходимо в доробку видатного російського поета А. С. Пушкіна: «Любовь к родному пепелищу, любовь к отеческим гробам.» Сказав, немов і про беззастережних та незламних патріотів України, які самовіддано й непохитно боролись за неї і в умовах найбільшої руїни у нашій трагічній історії.

Довершене, справжнє почуття етнічної ідентичності формується, розвивається і функціонує на рівні вершинних структур психіки особистості – її духовності. (*Див.: 17.1.; 17.2.2.*).

Почуття, які утворюються і регулюються посередництвом вершинних (духовних) утворень психіки, можна назвати вищими. Окрім почуття етнічної ідентичності, безумовно й однозначно вищими є правдиві релігійні, морально-етичні та естетичні почуття.

<...>

Християнська любов до ближнього являє собою довершене доброзичливе ставлення і добродійне діяння, що є морально-етичним феноменом. Тобто, в ній *органічно й нерозривно поєднуються релігійні й моральні почуття*. Духовну

природу цих почуттів, як і правдивих моральних поза релігійними, однозначно й незаперечно засвідчує регулювання їх *совістю суб'єкта*. (Див.: 17.1; 17.2.1.; 17.2.2.).

<...>

Пристрасть – сильне, стале, всеохоплююче почуття, що домінує над всіма іншими емоційними переживаннями та спонуками суб'єкта, зосередження всіх його помислів та бажань довкола об'єкта пристрасті.

<...>

Частина III. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Розділ 12. ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У вельми складній психологічній феноменології особистості найбільш істотними, сутнісними, відрізняльними (*differentia specific*) властивостями, на думку автора цього підручника, є:

1. Особистість – це людина як суб'єкт суспільних стосунків, соціальних взаємин і свідомої діяльності (праці, пізнання, спілкування, гри).

Суб'єкт (лат. *subjectus* – основа, від *sub* – під і *jacio* – класти в основу) – людина або група людей як активне начало всілякої діяльності (комунікативної, ігрової, пізнавальної, трудової). Тобто, суб'єкт – це той, хто діє, здійснює діяльність. Ті предмети і явища, на які спрямована діяльність суб'єкта, називаються **об'єктом** (лат. *objectum* – предмет від *objicio* – протиставляти).

2. Особистість поєднує в єдине ціле, у цілісну систему всі психічні процеси, стани і властивості: відчуття, сприймання, уяву, мислення, пам'ять, бажання, інтереси, мотиви, вольові зусилля, здібності, темперамент, характер і т. ін. Це означає, що будь-яке явище у психіці людини існує, функціонує як складова цієї системи. Тобто, особистість – це спосіб і форма існування (функціонування) людської психіки.

3. Інтегральне ядро особистості – Я-концепція: її знання, уявлення про себе як про окремого індивіда, що живе, діє в певних суспільних умовах, та ставлення до себе, до своїх властивостей, рис, особливостей.

<...>

12.2. Біологічна, суспільна і духовна природа людини

<...>

Комплекс утворень психіки людини, які скеровують її життєдіяльність, можна назвати **спрямованістю особистості**. Основні складові спрямованості особистості: ціннісні орієнтації, світогляд, переконання, віра.

Ціннісні орієнтації – найбільш значущі, важливі, цінні для особистості духовні цінності, ідеали, ідеї, моральні принципи та норми, які утворюють основу її смислу життя та змісту утворень сфери спрямованості (світогляду, переконань, віри).

<...>

12.3. Диференціація понять:

особистість, людина, індивід (індивідуум), особа, індивідуальність

Визначення основного психологічного змісту біологічної, суспільної та духовної природи особистості дозволяє диференціювати (*лат. differentia – різниця, відмінність*), тобто, розмежувати близькі поняття: особистість, людина, індивід (індивідуум, особа), індивідуальність, – на основі сутнісних ознак кожного з них.

Особистість – це людина, якій притаманна суспільна природа, суб'єкт самосвідомості (усвідомленого власного Я), понятійних знань, трудових, пізнавальних, комунікативних, ігрових умінь і навичок, свідомого відображення світу і регулювання свого буття в ньому посередництвом своєї спрямованості (ціннісних орієнтацій, світогляду, переконань, віри).

<...>

Розділ 13. ЗАДАТКИ І ЗДІБНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Задатки – генетично зумовлені (вроджені) анатомо-фізіологічні та психічні властивості людини, з яких розвиваються її здібності.

Здібності – психічні та анатомо-фізіологічні властивості особистості, які є необхідною умовою і вирішально-визначальним фактором успішності формування та функціонування її як суб'єкта тієї чи іншої діяльності, що виявляється в показниках якості засвоєння та використання необхідних для цієї діяльності знань, умінь, навичок. Такі властивості – **складові** здібностей.

13.1. Задатки

В психологічній науці довго точились суперечки щодо степені впливу задатків індивіда на розвиток його здібностей. Однією з радикальних, діаметрально протилежних точок зору є заперечення не лише залежності здібностей від задатків, а й самого їх існування, трактування їх як фікції, що вводить в оману науковців, педагогів, психологів, батьків. Мовляв, успішність розвитку та реалізації здібностей суб'єкта вирішально-визначальним чином залежить від характеру його навчання, виховання, заохочень та покарань, мотивації (спрямованості і потужності бажань, прагнень), вольових

властивостей. Отож, в принципі, з будь-якої дитини без психічних дефектів можна сформувати фахівця будь-якого рівня у будь-якій сфері діяльності. Ця точка зору ніколи не мала помітної кількості прихильників, оскільки очевидні життєві факти та результати серйозних наукових досліджень спростовують і заперечують її.

Протилежною радикальною точкою зору є трактування задатків як єдиного вирішально-визначального чинника розвитку здібностей.

Істина, як здебільшого в ситуаціях полярного розходження наукового тлумачення предмета, «посередині» – задатки являють собою базовий, вирішальний, але не єдиний визначальний фактор розвитку і функціонування здібностей. Про існування задатків як саме такого фактора свідчить той незаперечний факт, що одні особи легко, швидко і з вдовolenням опановують якісь певні знання, уміння, навички, інші – з більшими труднощами, зусиллями, повільніше, а деякі так і не опановують, навіть за допомогою потужної мотивації (великого бажання, хотіння) та величезних зусиль.

<...>

13.2. Якісна і кількісна характеристики здібностей

Якщо індивід протягом психологічно й педагогічно обґрунтованого часу, відведеного на засвоєння знань, умінь, навичок у тій чи іншій галузі, успішно оволодіває ними, то це свідчить, що він має здібності до діяльності в цій галузі. Той індивід, який також оволодіває цими знаннями, уміннями, навичками, але протягом довшого часу і ціною більших зусиль, характеризується як менш здібний. А той, що не оволодіває навіть ціною великих зусиль – як нездібний.

Якісна характеристика здібностей виробляється щодо кожного з видів та різновидів діяльності і являє собою описове визначення змісту складових цих здібностей.

Складові здібностей – це ті психічні та/чи анатомо-фізіологічні властивості особи, котрі сукупно утворюють якісь здібності.

Кількісна характеристика здібностей – це показники рівня їх розвиненості. Базовими кількісними показниками здібностей є час та зусилля, які суб'єкт витрачає на опанування відповідною цим здібностям діяльністю.

Тести інтелекту дозволяють виводити математичні кількісні показники розумових здібностей. Ці показники коливаються в межах від 30 до 170, відповідно, співвідношення цих межових показників приблизно 1:6.

За якісними показниками здібності поділяють на загальні та спеціальні.

Загальні здібності виявляються у здатності добре розуміти та засвоювати матеріал усіх предметів навчальних програм, без проблем опановувати всіляку розумову працю, окрім тих її різновидів, котрі вимагають якоїсь специфічної здатності (неординарної кмітливості, особливої спостережливості тощо). Кількісні показники окремих здібностей в структурі загальних зазвичай різні. До прикладу, до математики більші, ніж до літератури тощо.

Здібності до тих чи інших окремих предметів та/чи видів діяльності називаються **спеціальними**.

<...>

13.3. Обдарованість. Талант. Майстерність

Обдарованість – високий рівень загальних або спеціальних здібностей, передумова творчості, таланту, майстерності.

Талант (грец. *talanton* – вага, терези, в переносному розумінні – великі здібності) – вельми високий рівень спеціальних здібностей, на якому уможливорюється суспільно цінна творчість.

Майстерність – високий рівень розвитку професійних, спортивних, комунікативних здібностей, що знаходить вияв у високій якості, ефективності та продуктивності відповідної діяльності.

<...>

Розділ 14. ТЕМПЕРАМЕНТ ОСОБИСТОСТІ

Темперамент (лат. *temperamentum* – узгодженість, співрозмірність, належне співвідношення частин від *tempero* – змішую) – генетично зумовлені індивідуальні особливості інтенсивності (сили), швидкості (темпу), домінуючого емоційного забарвлення психічних процесів і станів та домінуюча зверненість особистості – або до свого внутрішнього, або до зовнішнього світу.

14.1. З історії становлення вчення про темперамент

Засновник вчення про темперамент, видатний лікар Еллади Гіппократ (460–377 до н. е.) виявив, що люди відрізняються одне від одного за інтенсивністю, темпом психічних і тілесних реакцій та переважаючим емоційним станом, певні поєднання яких утворюють певні комплекси. Він назвав ці комплекси *красіс* (грец. *crasis* – узгоджене поєднання). Кожен з них зумовлюється певною пропорцією чотирьох рідин організму: крові (лат. *sanguis*), лімфи (грец. *flehma*), жовчі (грец. *hole*), чорної жовчі (грец. *melana hole*). Залежно від

переважання у кількісному вимірі тієї чи іншої з них, утворюється певний тип красісу (темпераменту), яких, відповідно, налічується чотири. Таке трактування походження темпераменту називається *гуморальним* (лат. *humor* – волога, сік).

Знаменитий стародавньо-римський лікар Клавдій Гален (130–200) назвав типи темпераменту та осіб, яким вони притаманні, відповідно до назв цих рідин: сангвіністичний – сангвінік, флегматичний – флегматик, холеричний – холерик, меланхолійний – меланхолік. Ці назви утвердились як наукові терміни. Тобто, К. Гален погоджувався з гуморальним трактуванням походження темпераменту, але, на відміну Гіппократа, включив у нього ще й моральні властивості людини (схильність до добра чи до зла). Він виокремив і описав декілька різновидів основних типів темпераменту.

Видатний німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) також погоджувався з гуморальним трактуванням походження темпераменту і його типів, але вважав власне темпераментальними властивостями лиш «активність психічної діяльності та інтенсивність почуттів». Рівень активності психічної діяльності він визначав за тривалістю інтенсивної та зосередженої розумової і фізичної праці. За його спостереженнями, холерики і флегматики, на відміну від сангвініків і меланхоліків, здатні працювати зосереджено, інтенсивно і довго. Тому І. Кант назвав «темпераментами діяльності» холеричний і флегматичний. А сангвіністичний і меланхолійний – «темпераментами почуттів», тому що, на його думку, емоційність представників цих типів більш інтенсивна. Притім, у сангвініків переважає інтенсивна веселість, у меланхоліків – інтенсивна похмурість, у холериків – менш інтенсивна запальність, у флегматиків – менш інтенсивна стриманість.

Кожному типу темпераменту притаманні базові, провідні потреби: холерик прагне інтенсивної діяльності, наполегливої і напруженої праці, пристрасних взаємин; флегматик – усталеності, стабільності, спокою; сангвінік – задоволень, насолод; меланхолік – уникати хвилювань.

<...>

На сьогоднішній день виявлено основні властивості темпераменту і загалом визначено їх зміст. Хоча існують розбіжності та невідповідності у інтерпретації їх різними авторами. Аналітико-синтезуючий підхід до цих інтерпретацій дозволив нам окреслити основний психологічний зміст основних властивостей темпераменту.

14.2. Психологічні властивості темпераменту

Сенситивність (лат. *sensus* – відчуття, почуття) – рівень цієї властивості визначається співвідношенням потужності *значущих для суб'єкта* зовнішніх впливів на нього та інтенсивності його реакцій на такі впливи. Особи з високим рівнем сенситивності реагують надто інтенсивно, особливо, на події, вчинки та

висловлювання інших людей, які містять щонайменший негативний чи критичний щодо них (цих осіб) зміст, чи навіть якийсь виразно не визначений, непевний, непрозорий натяк на можливу загрозу чогось неприємного для них тощо. Все це викликає у них надмірне занепокоєння, стривоженість, страх. <...> Отож їх можна характеризувати як надто вразливих. Серед чотирьох класичних, основних типів темпераменту висока сенситивність притаманна тільки меланхолікам.

<...>

Реактивність (лат. *re* – проти і *actor, activus* – діючий, діяльний) – рівень цієї властивості визначається швидкістю та мимовільністю реакцій на зовнішні впливи. Високореактивні особи схильні реагувати одразу, мимовільно, спонтанно, імпульсивно, а на ті впливи, котрі дошкульно зачіпають їх особисто, – ще й нестримано та агресивно. Низькореактивні, навпаки, обачливі, розважливі, помірковані, схильні подумати про можливі наслідки своїх реакцій, вчинків, дій. Вони не поспішають з прийняттям рішень, особливо, важливих, подовгу зважують їх. Високий рівень реактивності – у холериків та сангвініків. <...> Низька реактивність – у флегматиків.

<...>

Співвідношення реактивності й активності визначає переважання залежності дій, вчинків, поведінки суб'єкта або від випадкових подій, впливів, раптових, спонтанних бажань або небажань тощо, або від сталих мотивів, намірів, прагнень, особистісної спрямованості. У сангвініків і меланхоліків реактивність та активність врівноважені, у холериків переважає реактивність, у флегматиків – активність.

<...>

Екстраверсія (лат. *extra* – зовні та *versio* – повертати) **та інтроверсія** (лат. *intro* – всередину) визначаються тим, чим переважно зумовлюються і скеровуються психічні реакції, процеси, стани суб'єкта, а відтак, його поведінка, поводження, діяльність, вчинки, дії – враженнями, що надходять ззовні – екстраверсія, чи його переживаннями, розмірковуваннями, судженнями, оцінками – інтроверсія. Ці поняття ввів у науковий обіг видатний швейцарський психолог Карл Густав Юнг (1875–1961). Їх основний зміст він вбачав у домінуючій спрямованості особистості: або на зовнішній світ – екстраверсія, – або на свій внутрішній світ – інтроверсія. Тобто, екстравертовані особистості або екстраверти звернені до навколишнього світу, котрий «немов магніт привертає до себе життєву енергію його представників» (К. Г. Юнг), що призводить до деякого відчуження їх від свого внутрішнього світу. Інтровертовані особистості або інтроверти звернені до свого внутрішнього світу і дещо відсторонені від зовнішнього.

Холерики й сангвініки – екстравертовані, що виявляється у високій реактивності та активності, експресивності, балакучості, комунікабельності,

вони мають багато друзів, приятелів, знайомих, прагнуть яскравих вражень. У сангвініків – ще й у пластичності, соціабельності, гумористичному і веселому налаштуванні. Серед холериків також чимало схильних і до веселощів, і до гумору, але в їхніх жартах, здебільшого, відчутний «присмак» в'їдливої дошкульності.

***Соціабельність** – прагнення суб'єкта перебувати в товаристві, активно спілкуватись, толерантне, приязне налаштування стосовно людей, вміння знаходити спільну мову, домовлятись, що викликає позитивне ставлення та прихильність до нього, відсутність бар'єрів щодо експресивних виявів своїх емоційних переживань та прохання допомогти. Вочевидь, що ця властивість щільно переплітається з пластичністю.*

Флегматики й меланхоліки – інтровертовані, що корелює з їх ригідністю, низькими комунікабельністю і соціабельністю. У них небагато друзів і приятелів. Притім, флегматики помітно більш замкнені і стримані, ніж меланхоліки, а меланхоліки значно більш схильні до самоаналізу, «самокопання», «самоїдства», що корелює з їхньою сенситивністю.

У переважної більшості людей екстравертованість та інтровертованість більш-менш врівноважені. Таких людей називають ***амбівертованими*** або ***амбівертами*** (грец. *amphi* – розподіл навпіл, порівну).

***Емоційна збудливість** – це показник інтенсивності впливу, необхідної для появи емоційної реакції, та швидкості, з якою ця реакція виникає. Висока емоційна збудливість характеризується як емоційна нестабільність і нестійкість; низька – як емоційна стабільність та стійкість. У емоційно нестабільних осіб швидко й інтенсивну емоційну реакцію викликають навіть відносно слабкі щодо емоційної насиченості впливи. У емоційно стабільних навіть сильні впливи, що безпосередньо стосуються їх, спричиняють стримані емоційні реакції. Емоційно збудливі – меланхоліки, холерики, сангвініки. Флегматики помітно менш збудливі.*

<...>

Розділ 15.

КОРЕЛЯЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-АНТРОПОМЕТРИЧНИХ І ПСИХІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

***Кореляція** (лат. *correlatio* – співвідношення) – такий взаємозв'язок якостей, властивостей, особливостей об'єктів, за якого при наявності однієї з них наявні й інші.*

Конституція (лат. *constitutio* – влаштування) – термін має декілька значень; в контексті психології особистості – структура (будова) тіла та тілесних органів.

Антропометрія (грец. *anthropos* – людина і *metron* – міра) – вимірювання, вивчення конституції (будови тіла).

Певні особливості будови тіла, конституції людини корелюють з певними властивостями її психіки. Вочевидь, що корелюючі між собою властивості й особливості можуть визначатись тільки тим самим, спільним для них чинником. Оскільки будова тіла детермінується генетично, то й відповідні їй психічні властивості детермінуються генетично, тією самою генною програмою. Вивчення цих кореляцій здійснюється в рамках конституційно-антропометричного підходу до особистості.

Конституційно-антропометричний підхід до особистості – це виявлення та вивчення кореляційних взаємозв'язків між особливостями будови тіла (конституції) та психічних властивостей людини.

<...>

15.2. Конституційно-антропометрична концепція Е. Кречмера

<...>

15.2.1. Шизо і цикло-радикали

<...>

Депресія (лат. *depression* – подавлення, пригнічення) – важкі, мордуючі афективні переживання (душевний біль, туга, тривога, страх, відчай) на тлі сталого пригніченого емоційного стану, почуття виснаженості та істотного послаблення мотиваційних спонук (потреб, бажань, прагнень, інтересів тощо), волі (абулії), зниження самооцінки.

<...>

15.2.2. Конституційні та психічні властивості циклотиміків/циклоїдів

<...>

Мислення циклотиміків і циклоїдів – практично зорієнтоване, конкретне, без мудрувань у емпіреях «високих матерій», глобальних абстракцій, зайвих деталізацій, пошуків першопричин, абсолютних істин в останній інстанції, без схильності до оперування складними концептами тощо. Якщо вони вчені, то, насамперед і головно, експериментатори, які видобувають і накопичують емпіричний (грец. *empeiria* – досвід) матеріал (факти). Якщо митці, то не абстракціоністи, символісти тощо, а реалісти, які, «смакуючи», зображують принадність земного життя, людські почуття, пристрасті, тілесні насолоди, гумористи, що показують веселощі та кумедність людей. Не ідеологи, а політики, не стратеги, а тактики і виконавці, і т. ін.

<...>

Згідно з влучним поясненням Е. Кречмера, *емоційний тонус циклотиміків коливається між веселістю й печаллю, між радістю і тугою; активність – між бадьорістю і млявістю*. Все це якось пов'язується з функціонуванням залоз внутрішньої секреції, емоційних центрів головного мозку, але як саме – невідомо

<...>

15.2.3. Конституційні та психічні властивості шизотиміків/шизоїдів

<...>

Їхню *емоційність і тонус активності* Е. Кречмер охарактеризував як *коливання між чутливістю та холодністю, між загостреністю і тупістю почуттів, між екзальтацією та апатією*. Це – на загал, а кожен з них практично постійно перебуває в стані одного з цих протилежних комплексів (чутливість-загостреність-екзальтація або холодність-тупість-апатія).

Екзальтація (лат. *exaltatio* від *exaltus* – дуже високий) – некритичне і надмірне захоплення якоюсь особистістю, групою, ідеями, віруваннями тощо, що виявляється у хворобливо-пожвавленій формі.

15.3. Конституційно-антропометрична концепція особистості

У. Шелдона

Послідовник Е. Кречмера, відомий американський психолог і біолог Уільям Герберт Шелдон (1899–1977) почав своє дослідження у буквальному розумінні з яйця – від заплідненої яйцеклітини. Базове положення цього дослідження полягає в тому, що конституційно-антропометричні властивості людини утворюються залежно від співвідношення трьох основних шарів у ембріоні (зародку), з яких розвивається організм. Ці шари називаються *ендодерма* (грец. *endon* – всередині і *derma* – шкіра), *мезодерма* (грец. *mesos* – середній, проміжний) і *екзодерма* (грец. *exo* – зовні, ззовні).

З ендодерми утворюються внутрішні органи. Якщо вона переважає за розмірами, то формується тип конституції, представників якої У. Шелдон назвав *ендоморфами* (грец. *morfe* – форма). Форми і контури їх тіла – закруглені; порожнини – об'ємні; внутрішні органи та жировий прошарок – великі. Вони легко тримаються на воді. Як бачимо, це майже те саме, що пікнік за Е. Кречмером. (Див.: Рис. 2; Рис. 3).

З мезодерми розвиваються легені, м'язи, кості, зв'язки. Якщо переважає вона, маємо *мезоморфа* – людину з масивними й потужними м'язами, прямокутними формами тіла, широкими костями, плечима, ступнями, долонями, квадратним обличчям. Про таких говорять: «груди колесом». Це – атлетик у типології Е. Кречмера. (Див.: Рис. 2.; Рис. 3). З екзодерми

утворюються нервова система, шкіра, волосся, нігті. Якщо переважає цей шар заплідненої яйцеклітини, формується *ектоморф* – індивід з тонкими костями і жировим прошарком, невеликими м'язами, видовженими кінцівками і тулубом, загостреними обрисами тіла, дрібними рисами обличчя. . Вочевидь, що цей тип конституції відповідає астеніку/лептосоматику у типології Е. Кречмера. (Див.: Рис. 2; Рис.3).

<...>

У. Шелдон зауважував, що все це виразно виявляється за будь-яких розмірів індивіда та степені його вгодованості. І хоча в чистому вигляді виявлені ним типи зустрічаються порівняно рідко, переважання якогось із них у кожного з нас, здебільшого, неважко розпізнати візуально. Комбінації бувають різні. До прикладу:

- більш-менш врівноважене співвідношення ендоморфності та мезоморфності; У. Шелдон назвав особу з такою конституцією *ендомедіалом* – це людина з великими порожнинами тіла, жировим прошарком і м'язами та широкими костями;
- співвідношення у приблизно рівних пропорціях мезоморфності з екторморфністю породжує *ектомедіала* – індивіда з порівняно тонким кістяком, але доволі помітною м'язевою масою;
- в результаті поєднання у приблизно рівних пропорціях екторморфності, ендоморфності та мезоморфності утворюється особа з середніми за розмірами м'язами, жировим прошарком, порожнинами тіла, товщиною костей.

Названі типи та підтипи виявлені і визначені на основі вельми складних біологічних вимірів та математичних розрахунків, зокрема, кореляційного аналізу фото чотирьох тисяч оголених людей з різною конституцією.

Водночас, У. Шелдон виявляв і досліджував типи психологічно-поведінкових комплексів. Він вивів та охарактеризував три такі комплекси, які назвав типами темпераменту:

<...>

15.4. Епітимік/епілептоїд як тип особистості за П. Б. Ганнушкіним

На початку ХХ ст. П. Б. Ганнушкін опублікував статтю, яка називається «Релігія, жорстокість і сластолюбність» («Религия, жестокость и сладострастие»), в якій показав, що релігійна нетерпимість, фанатизм, садизм, святенництво (російське слово – ханжество), лицемірство і статеве шаленство (несамовитість) корелюють між собою.

Садизм – термін походить від прізвища талановитого французького письменника, маркіза де Сада, який описав фізичні та психологічні знущання над сексуальними партнерами, що приносить тим суб'єктам, котрі завдають їх, насолоду сексуального характеру. У вузькому розуміння садизм означає

здатність і бажання одержувати насолоду від завдання сексуальному партнеру фізичного та душевного болю перед статевим актом і в процесі його. Виявляється різною мірою – від відносно слабких ударів, пощипувань до жахливо жорстоких знущань та убивств зі згвалтуванням. В широкому розумінні – це зловтішання, вдоволення, насолода суб'єкта від страждань, мук інших людей, особливо тих, яких завдає він сам.

<...>

Розділ 16. СУСПІЛЬНА ПРИРОДА ОСОБИСТОСТІ

Сучасні наукові дослідження психологічної суспільної і духовної феноменології особистості здебільшого проводяться з позицій мотиваційно-динамічного підходу.

Мотивація (лат. *motus* – рух) – психічні утворення, які спонукають людину діяти: потяги, потреби, бажання й небажання, прагнення, мотиви і т. ін. Спрямовання психічних спонук особистості на ті чи інші об'єкти відповідає змісту утворень її сфери спрямованості (ціннісним орієнтаціям, світогляду, переконанням, вірі); відповідно до змісту цих утворень особистість визначає для себе стратегічні життєві цінності, цілі, пріоритети, бажане й небажане, потрібне їй і непотрібне, припустиме й неприпустиме, а відтак, культивує або гальмує ті чи інші свої потреби, бажання й небажання, мотиви тощо. Отже, **сфера спрямованості особистості – це змістова матриця її мотивації**, яка вирішально-визначальним чином опосередковує суспільні (соціальні) та природно-біологічні спонукальні впливи на неї ззовні.

Мотиваційно-динамічний (грец. *dynamikos* – рухання, рухливий) **підхід до особистості** – найбільш розлогий і потужний напрям досліджень особистісних феноменів. Він охоплює всі об'єктивні й суб'єктивні (зовнішні та внутрішньо-психічні) фактори, котрі так чи інакше позначаються на її мотивації своєї поведінки, діяльності та на формуванні й функціонуванні мотиваційної матриці – утворень сфери спрямованості. Ці фактори слід поділяти на біологічні, суспільні (соціальні) та духовні, відповідно до функціональних структур тієї природи, на рівні яких вони діють. Динаміка мотивації особистості під впливом цих факторів – основний об'єкт досліджень в рамках мотиваційно-динамічного підходу.

Спонукам, що функціонують в межах суспільної природи особистості присвячено цей розділ.

Вплив суспільства на мотивацію особистості відбувається в процесі стосунків між ними. Ці стосунки набувають максимально напруженого характеру в умовах тоталітарних режимів. В таких умовах найбільш виразно

постають чинники, механізми, засоби тиску влади на особистість та мотиваційна динаміка її реагування на цей тиск. Тому ми почнемо вивчення суспільної природи особистості з цієї динаміки.

16.1. Мотиваційно-психологічна динаміка стосунків між особистістю і тоталітарним суспільством. «Втеча в Натовп» (“Escape to Crowd”)

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, цілий, уповні) – державне правління (режим), що характеризується цілковитим (тотальним) авторитарно-репресивним контролем держави над всіма сферами суспільного життя в країні. Істотні ознаки тоталітарного режиму: фактична (де-факто) відсутність конституційних прав і свобод громадян, підпорядкування державі усіх легальних організацій, не обмежені законодавством повноваження інституцій влади, тобто, сваволя їх, заборона опозиційних організацій та рухів, жорсткі, а здебільшого, вкрай жорстокі санкції та репресії щодо інакомислячих, мілітаризація – створення потужного війська та каральних органів, основна функція яких – захист тоталітарного режиму. Найпотужнішими тоталітарними державами були ССРСР і Третій Рейх – нацистська Німеччина.

Авторитарність (лат. *autoritas* – влада, вплив) особистості та соціальної групи виявляється в прагненні домінувати, панувати, добиватись беззастережної покори, слухняності підпорядкованих їм чи якимось іншим чином залежних від них осіб, груп за допомогою всіх можливих для них засобів залякування цих осіб та груп. Вони самотужки приймають всі рішення, не рахуючись з думкою підпорядкованих, підлеглих їм та залежних від них, ініціатива яких у виробленні стратегії і тактики спільної діяльності, прийнятті рішень сприймається авторитарними суб'єктами як сваволя та зазіхання на їхні гідність, авторитет, соціальний статус. Істотними рисами авторитарних суб'єктів є агресивність і завищена самооцінка – зазвичай такі суб'єкти оцінюють свої ділові якості, знання, уміння, навички, інтелектуальний потенціал тощо вище, ніж вони насправді заслуговують.

Агресивність (лат. *aggredi* – нападати) – стала властивість суб'єкта, що являє собою постійну готовність до агресії.

Агресія – індивідуальні чи групові дії, вчинки, поведінка, що переслідують мету завдати об'єкту агресії психологічної та/або фізичної шкоди – від відчутного удару до знищення.

Будь-який тоталітарний режим є антигуманним і антигуманістичним.

Нагадаємо, що **гуманізм** (лат. *humanus* – людський, людяний) в широкому розумінні – це система ідей, концепцій, вчень, які проголошують людину найвищою цінністю на Землі, її право на свободу, соціальну захищеність, розвиток та реалізацію здібностей, благополуччя, щастя тощо. Дієве утвердження цих прав є гуманістичним критерієм оцінки всіх суспільних інституцій, а принципи рівності всіх перед законом, людяності та справедливості – гуманістичними, а відтак, єдино прийнятними засадами людських стосунків.

Варто зауважити, що внаслідок глобальної екологічної кризи, в якій опинилась наша планета, все більше дослідників погоджуються з суттєвим уточненням: людина – найвища цінність на Землі, а природа – рівноцінна з людиною, тому що людина – частинка природи.

16.1.1. Сутність, фактори, види та механізми конформізму.

«Втеча в Натопн»

Тоталітаризм тримається на брутальному насильстві, на придушенні жорстокими репресивними методами будь-якого вияву невдоволення ним громадян, на фізичному та психологічному нищенні всіх тих, котрі дієво прагнуть свободи духу, думки, слова, діяльності. Адже такі особистості й групи – смертельна загроза тоталітаризму, тому що вони здатні критично осмислити тоталітарні порядки, збагнути їх антигуманну й антигуманістичну, аморальну і злочинну сутність, ворожість людині та прогресу і поширювати невдоволення в масах, що, врешті-решт, завершується поваленням режиму гноблення.

Основна мета брутального насильства, жорстоких репресій тоталітарного режиму – породження в душах тих людей, яких він гнобить, беззастережного страху перед ним. Такий **страх – психологічна опора (грунт, базис, «коштур»)** тоталітаризму, як і будь-яких авторитарних стосунків. На ґрунті страху виростають конформізм і певні комплекси соціальної неповноцінності особистості.

Конформізм (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – стала налаштованість суб'єкта підлаштовувати, пристосовувати свої дії, вчинки, поведінку, діяльність, судження, оцінки, ставлення, погляди, налаштування, спрямованість до імперативів (лат. *imperativus* – той, що велить, вимога), табу (полінезійське *tabus* – заборона), принципів та норм поведіння того соціуму, тієї групи чи особи, під вплив яких він підпадає внаслідок тих чи інших причин, насамперед і головним чином, через залежність від них.

Індивіда, який поводить ся таким чином, називають **конформіст**, а схильність до такого поведіння – **конформність**.

<...>

*Конформізм поділяють на **свідомий**, який називають також зовнішнім і публічним, та **несвідомий** або внутрішній, особистісний.*

Свідомі (зовнішні, публічні) конформісти здатні критично осмислювати, адекватно розуміти й оцінювати і в глибині душі не приймати те, що коїть і нав'язує авторитарна сила. Однак, вони свідомо, цілеспрямовано приховують усе це, не виявляють назовні у висловлюваннях, вчинках, діях, поведінці відповідно до її імперативів, табу, норм, щоб своєю показною толерантністю щодо неї убезпечуватись від її утисків та покарань і одержувати від неї схвалення, винагороди, заохочення. Тобто, вони міркують і поведінка суто меркантильно, утилітарно.

Меркантилізм (англ. *mercantile* – торговий, комерційний, гондлярський, дріб'язково-ощадливий) – корислива, егоїстично-споживацька, «гондлярська» життєва позиція.

Утилітаризм (лат. *utilitas* – користь, влада) – тлумачення й оцінка суб'єктом усього, що діється навколо нього, з позиції егоїстичної корисливості, споживацької вигоди для себе і відповідне поводження.

Такі міркування й поводження неприйнятні для суб'єкта, який, з одного боку, боїться зазнати репресій авторитарної влади. А з іншого, *почувається гонорово* – вважає себе достатньо гідним, сміливим і самодостатнім, щоб мати свою власну, ні від кого не залежну життєву позицію тощо, і *дорожить* цим почуванням та уявленням про себе. Усвідомлення і визнання ним того факту, що *тільки цей страх* змусив його «схилити голову» перед владою, яка його викликає, і стати її покірливим рабом, зруйнує цінні для нього гонорові почування і уявлення про себе. Відтак, один з механізмів психічного захисту – раціоналізація – рятує його психіку від таких наглих руйнацій, що «ліпить» з нього несвідомого конформіста.

Раціоналізація (лат. *rationalis* – розумний від *ratio* – розум) – механізм психічного захисту, який посередництвом підтасовування аргументів, упередженої інтерпретації фактів тощо спотворює реалії, у яких перебуває суб'єкт, з метою збереження його Я-концепції, почуття гідності, самоповаги тощо, зокрема, маскує, щоб приховати від його свідомості справжню, істинну причину його покірливого пристосовництва – страх.

Раціоналізація, як і всі механізми психічного захисту, функціонує на несвідомому рівні психіки людини. (Див.: 2.5.; № 37. 9.3. – у списку літ-ри).

Тобто, когнітивна (пізнавальна) складова раціоналізації, зумовленої страхом перед тоталітарним режимом, спрямована не на пошук правдивої інформації задля встановлення об'єктивних істин, а на беззастережне виправдовування суб'єктом, насамперед і головним чином, перед самим собою, агресивної та репресивної політики цього режиму, як зумовленої тимчасовою необхідністю задля досягнення благих цілей (захист від зовнішніх ворогів, знищення внутрішніх «ворогів народу», утвердження справедливих порядків, побудови «світлого майбутнього» і т. ін. і т. п.), а відтак, і свого пристосування до нього посередництвом виконання його імперативів, дотримання табу тощо. Іншими словами, раціоналізація блокує рух думки несвідомого конформіста до правдивих, об'єктивних трактувань, пояснень і справедливих оцінок позиції та дій авторитарної сили, страх перед якою «запускає» цей механізм психічного захисту, скеровуючи її (думку) на вишукування і конструювання аргументів для виправдання, схвалення та підтримки цієї сили.

Наголошуємо, сам суб'єкт не усвідомлює, не розуміє, що він мислить і судить не критично, не правдиво, не об'єктивно, а лиш вуалює, приховує від самого себе та від інших свої боягузливість, рабську покірливість, духовну слабкість, відмову від правди й істини заради уникнення покарання, задля збереження своєї високої самооцінки, самозбереження та особистого благополуччя.

<...>

Треба мати доволі сильний характер, силу духу, щоб виступати з дошкульною критикою тієї спільноти, з якою ти ідентифікуєшся, в яку ти інтегрований почуттям «ми», висловлювати серйозну незгоду з нею, навіть якщо це не загрожує суворим покаранням, як в умовах тоталітарного режиму та інших форм жорсткого авторитарного тиску, а лише психологічним неприйняттям і осудом та емоційним відчуженням. Особиста, вільна й незалежна думка та життєва позиція, особливо та, що радикально суперечить порядкам у «своєму» соціумі, суспільстві, для більшості з нас – вельми важкий, якщо не непосильний, психологічний тягар. Значно легше «сховатись» від неї за авторитетом «колективного розуму», за яким, зазвичай, криється розум тих, хто має дійсну владу. Західні дослідники образно називають таке переховування *«Escape to Crowd»* – *«Втеча в Натовн»*.

Видатний австрійський психолог і психотерапевт Віктор Еміль Франкл (1905–1997) пояснив, що *«Втеча в Натовн»* – це спосіб скинути з себе тягар особистісної відповідальності. Як тільки людина починає поводитись так, ніби вона – лиш частинка якогось «вищого» цілого, котре, на її думку, грає вирішально-визначальну і притім позитивну роль в усіх сферах життя, вона одержує справжню насолоду від того, що вдалось «зняти» з себе хоча б частину відповідальності. Ця тенденція уникання особистісної відповідальності є глибинною, неусвідомлюваною спонукою до всіх форм так

званого «колективізму», а насправді, тоталітаризму (комуністичного, нацистського тощо).

<...>

Найвищий рівень раціоналізації, зумовленої авторитарним тиском, – специфічний прояв *ідентифікації з агресором*. На цьому рівні суб'єкт не лише раціоналізує – виправдовує і схвалює позицію та дії авторитарної сили, якої боїться, – а й одержує вдоволення, насолоду садистсько-мазохістського характеру від її жорстких імперативів і табу, жорстоких санкцій та репресій. Він почувається не лише адептом цієї сили, а й одним з її суб'єктів, цілковито – ментально, емоційно, мотиваційно – ідентифікованих з нею.

Мазохізм – термін походить від прізвища талановитого австрійського письменника Захера фон Мазоха, який народився, жив і працював у Львові. З. фон Мазох глибоко й тонко передав насолоду суб'єкта від фізичних та моральних страждань, яких йому завдає та особа, в яку він закоханий. Мазохізм у вузькому розумінні означає насолоду від тілесного і душевного болю, якого завдає сексуальний партнер перед статевим актом та в процесі його. В широкому – вдоволення, насолоду суб'єкта від своїх страждань, мук, неприємностей, зокрема, від суворого й жорстокого поводження з ним владної сили, яку він визнає над собою, якій психологічно підпорядковується, з якою так чи інакше ідентифікується. (Садизм – див.: 15.4.).

Механізми «раціоналізація» та «ідентифікація з агресором» працюють, допоки авторитарна сила, котра «ввімкнула» їх, продовжує «тиснути». Досить згадати, як багато переконаних, здавалось тоді, комуністів невдовзі після краху комуністичних тоталітарних режимів ставали антикомуністами або, принаймні, скептиками щодо комуністичної ідеології та політики. Вони щиро й охоче визнавали, що «не знали всієї жахливої правди», були «засліплені пропагандою» тощо (і це, безумовно, правда!), але не могли самотужки зрозуміти, що попри дійсно потужний вплив цього чинника, були й несвідомими конформістами, серед яких деякі «ідентифікувались з агресором».

<...>

16.2.2. «Втеча від Свободи» за Е. Фроммом

Основною метою свого вчення, яке він назвав «гуманістичним психоаналізом», Е. Фромм проголосив сприяння саморозгортванню духовного потенціалу людини в напрямку життєвості і продуктивності, що вимагає оволодіння мистецтвом жити і здійснюється на основі пізнання істинної людської природи з позицій гуманістичної моралі.

Е. Фромм стояв на тому, що в природі людини, а саме, в глибинній, несвідомій сфері її психіки закладені основи високих духовно-моральних

ідеалів – свободи, справедливості, любові. Але, їх звідти не випускає, гальмує їх утвердження у сфері спрямованості індивідуумів «соціальний фільтр».

Ідеал (грец. idia – ідея) – досконалий взірець, до якого суб'єкт прагне, якщо не підняти, не досягнути його, то, принаймні, наближатись і наблизитись.

Цей «фільтр» діє так тому, що виразно усвідомлені й прийняті суб'єктом автентично, як особистісно значущі, ідеали любові, свободи й справедливості відкривають йому прикру істину: існуючі суспільні порядки бездушні, бездуховні, аморальні, несправедливі, керовані захланністю, алчністю, беззастережним прагненням наживи, а нерідко, розумовою обмеженістю, дурістю, часом безмежною, а відтак, сприймаються ним як мерзенні та огидні. Отож суб'єкт, автентично зорієнтований на високі духовно-моральні цінності, сповнюється прагненням радикально змінити такі порядки. Поширення такого прагнення в масах аж ніяк не бажають пануючі в суспільстві соціальні верстви, тому що це реально загрожує їм втратою привілейованого становища.

Е. Фромм писав, що більша частина людської історії (за виключенням деяких примітивних спільнот) характеризується тим фактом, що меншість панує та експлуатує переважну більшість. Для того, щоб утримувати це становище, пануюча меншість вдається до сили, але сили *примушування* для цього не завжди достатньо. Однак більшість врешті-решт приймає експлуатацію себе меншістю *доброхотно*, що уможлиблюється тоді, коли за допомогою *задурювання* її мотивація сповнюється різноманітними фікціями (лат. *fictio* – обман, вигадка, вимисел), які відволікають її від критичних роздумів про існуюче становище та прийнятно для неї пояснюють і виправдовують його існування. Ці фікції активно насаджуються експлуатованій більшості всіма можливими засобами психологічного впливу, створеними для захисту та обстоювання інтересів пануючої меншості, і являють собою принади, які Е. Фромм назвав «ідолами».

Ідол (грец. eidolos – маленьке зображення) – 1. Фігура божка чи духа, яка вважається місцем його перебування або ним самим. Ідолу поклоняються як самому божку чи духу, з яким його ототожнюють. 2. Об'єкт «тупого», бездумного, бездуховного поклоніння і служіння.

Головні «ідоли» для особи демократичного суспільства: фінансово-економічне процвітання – високі матеріальні прибутки, великі статки; висока якісна освіта; кар'єрні досягнення; модні розваги й відпочинок. Коротко кажучи, «ідоли» – *це все те, що проголошується престижним, вартим навіть величезних зусиль, тому що володіння ними приносить справжню радість буття, задоволення собою і світом, почування благополуччя, а відтак, конче*

необхідним кожному, хто прагне повноцінного життя, поважає себе і хоче, щоб його поважали та цінували інші, і т. ін. Мовляв, обери це – будеш успішним, благополучним і щасливим. Тому персону, яка прийняла цих «ідолів» за «чисту монету», вважає, що обрала їх *вільно*, що це – акт її *вільного вибору*. Формально – це справді так, адже ніхто її до цього не примушував.

<...>

16.3. Соціально-психологічні механізми формування і функціонування суспільної природи особистості

Соціально-психологічними називаються феномени, які виникають і функціонують в процесі спілкування між людьми. Ці феномени вивчає соціальна психологія. Їх дію у навчальному та виховному процесах – педагогічна й вікова. Ми торкнемось лиш тих аспектів соціально-психологічних механізмів, котрі виявляються у важливих особливостях впливів кожного з них на формування й функціонування суспільної природи особистості.

16.3.1. Механізм інтеракції

Універсальний (всеохоплюючий), базовий соціально-психологічний механізм більшість дослідників називають *інтерацією* (англ. *interaction* – взаємодія, взаємовплив).

Механізм інтеракції реалізується у двох нерозривно взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємодоповнюючих процесах. Один з них цікаво описав сумно відомий німецький філософ, економіст і соціолог Карл Маркс (1818–1883): «Оскільки людина народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом «Я є Я», то спочатку вона немов у дзеркало дивиться в іншу людину. І тільки поставившись до людини Павла як до людини, людина Петро починає ставитись до себе як до людини.» Українська народна мудрість висвітлює сутність цього феномену лаконічно й влучно: «З ким поведешся, від того й наберешся». Частково він відображений і в прислів'ї: «Скажи мені, хто твій друг (кум), і я скажу, хто ти». (В цьому прислів'ї є й інший соціально-психологічний зміст). Все це означає, що основою ставлень людини до себе, до інших людей, до світу є відповідні ставлення інших, насамперед і головним чином, значущих для неї людей, що основний зміст утворень її сфери спрямованості, а відтак, мотивації є засвоєним нею змістом їх спрямованості та самосвідомості. Коротко кажучи, людина стає і є тим, що вона бачить в інших людях. Це – по-перше.

Відомий радянський психолог Сергій Леонідович Рубінштейн (1889–1960) описав другий процес так: «Безпосередня передумова мого буття як суб'єкта для мене самого – це моє буття як суб'єкта для інших. Тобто, справа не лише в тому, що моє ставлення до себе зумовлене моїми ставленнями до інших

(формула Маркса про Петра й Павла), а й в тому, що моє ставлення до себе зумовлене ставленням до мене інших». Українська народна мудрість показує цей феномен у такій образній формі: «Якщо людині казати, що вона свиня, то вона почне рохкати». Це означає, що зміст ставлення людини до себе, а відтак до інших, до світу визначається також ставленням до неї інших, насамперед і головним чином, значущих для неї осіб і груп. Коротко кажучи, людина є і тим, як інші люди ставляться до неї. Це – по-друге.

Зауважимо й підкреслимо, результати дії механізму інтеракції не фатальні, не є сформованими раз і назавжди. Особистість може і має вдосконалювати, змінювати, доповнювати зміст складових своєї сфери спрямованості та мотивацію шляхом автентичних духовно-моральних пошуків, саморозвитку і самовдосконалення.

<...>

16.3.3. Соціально-психологічні механізми взаємовпливу:

Переконування. Навіювання (сугестія). Наслідування. Емоційне зараження

Основні соціально-психологічні механізми взаємовпливу в процесі спілкування між людьми – переконування, навіювання, наслідування, емоційне зараження.

<...>

Авторитетність (лат. *autoritas* – влада, вплив) – визнання високих моральних властивостей, переваг та компетентності особистості чи групи в одній або в декількох сферах діяльності, а відтак, права авторитетного суб'єкта робити вирішально-визначальні висновки, приймати відповідальні рішення, організовувати та керувати у сфері його професійних компетенцій і людських взаємин.

<...>

На основі сприймання інформації здебільшого «на віру» функціонує навіювання.

Навіювання або **сугестія** (лат. *suggestion* – навіювання, натяк) – це вербальний, цілеспрямований вплив людини на іншу людину чи на групу людей, розрахований на некритичне, «на віру» сприйняття тієї інформації, що навіюється, без ґрунтовного критичного осмислення її.

<...>

Емпатія (грец. *empathia* – співпереживання) – розуміння людиною змісту, характеру емоційних переживань, станів, реакцій іншої людини чи групи людей. Таке розуміння називають **когнітивною** (лат. *cognition* – знання, пізнання) **емпатією**. Вона забезпечується осмисленням суб'єктом емоційних проявів об'єкта його емпатії із застосуванням наявних у нього психологічних знань.

На основі когнітивної функціонує **предикативна** (лат. praedicatum – те, що сказано) **емпатія** – передбачення суб'єктом вірогідних емоційних реакцій, переживань, станів об'єкта його емпатії внаслідок тих чи інших впливів на нього.

<...>

Розділ 17. ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Духовність – найвищий рівень, вершина особистісного розвитку. Тому сукупність вчень, концепцій, в яких висвітлюється цей феномен, називають **вершинною психологією**. Стрижнева функціональна структура духовності особистості – моральність.

17.1. Основний психологічний зміст духовності особистості

Термін *духовність особистості* або *духовне в людині* ввів у науковий обіг видатний дослідник вершинної психології Віктор Еміль Франкл.

«Духовність особистості, - згідно з В. Е. Франклом, - це те, що протистойть тілесному і соціальному, і навіть психічному. Духовність це і є вільне в людині. Духовність – це те в людині, що завжди може заперечити.»

Але, таке протистояння зовсім не означає, що духовне в людині мусить тотально пригноблювати її біологічні потреби, радикально обмежувати їх задоволення, огульно заперечувати суспільні норми, тощо. Воно має ошляхетнювати і біологічне, і соціальне в утвореннях сфери спрямованості, в мотивації, поведінці та діяльності особистості, робити їх дійсно культурними, цивілізованими, гуманістичними, людськими, добропорядними. Як підкреслив видатний український вчений В. І. Вернадський: «Духовне життя людини уявляється як найвищий вияв усього живого, що не відокремлюється від нього.»

Чимало особистостей в демократичному суспільстві і навіть в умовах тоталітарних режимів прагнуть автентично визначити смисл, ціннісні орієнтації, принципи, норми свого життя, а не жити чужим, нехай і найреферентнішим, найавторитетнішим, розумом.

Таке автентично-екзистенційне самовизначення вимагає від суб'єкта активного пізнання сутності людини, сенсів існування світу, людства, які висвітлюються в духовній сфері суспільного буття – в релігії, філософії, етиці (галузь філософії, що вивчає мораль), мистецтві, естетиці (галузь філософії, що вивчає мистецтво), в науці. *Пізнавальна активність в духовній сфері суспільного буття, вершина якої – створення цінних, значущих духовних продуктів – істотна властивість духовності особистості.*

Автентично визначені смисл, ціннісні орієнтації, принципи, норми свого життя – необхідна умова, спрямовуюча та спонукальна основа екзистенційної відповідальності особистості. Нагадаємо, що екзистенційно відповідальний суб'єкт переймається ідейними, політичними, правовими, традиційними засадами і реаліями суспільного життя, характером стосунків у ньому, взаємин в соціумі, дієво протидіє тим негативним проявам, які суперечать його переконанням, ціннісним орієнтаціям, вірі, водночас, утверджує те, що їм відповідає, тощо. *Екзистенційна відповідальність – істотна складова духовності особистості. Формування екзистенційної відповідальності – основна мета освіти більшості європейських країн.*

Вершинні функціональні структури психіки особистості, які сукупно утворюють сферу її духовності, – необхідна умова і могутній чинник її психічного здоров'я, душевної гармонії, повноцінних соціальних зв'язків, самоактуалізації, високої радості буття. До такого висновку кожен своїм шляхом дійшли найбільш потужні персонологи – дослідники психології особистості: А. Адлер, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.

<...>

17.2. Основний психологічний зміст моральності особистості

17.2.1. Психологія моральності та совісті особистості

Мораль (лат. *moralis* – моральний від *mores* – звичаї, норми) – одна з форм суспільної свідомості, до яких поряд з мораллю відносяться: наука, релігія, мистецтво, філософія, право (вірогідно, що невдовзі виокремиться ще й екологія), - і одна з форм нормативної регуляції, до яких належать також традиційні та звичаєві норми поведінки, поведінки, право і розроблені на його основі адміністративні приписи, тощо. Мораль функціонує в межах дихотомії добро–зло.

Дихотомія (грец. *dichotomia* – розсічення на дві частини) – протилежно-взаємодоповнюючі поняття, що перебувають у нерозривному взаємозв'язку (чорне–біле, прекрасне–потворне, добро–зло тощо).

Нормативно-регулятивна функція моралі – це регулювання, регуляція людських стосунків, взаємин посередництвом моральних норм. Вона поширюється на всі сфери суспільного буття, містить утворені на основі визначення добра і зла основоположні, базові принципи ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, культури, природи, які викладаються в моральних заповідях, кодексах, і відповідні цим принципам норми поведінки, поведінки. Принципи і норми моралі – змістова база усіх інших форм

нормативної регуляції, тобто, вони являють собою стратегічно скеровуючі орієнтири, відповідно до яких формується зміст цих форм.

Порівняно з іншими формами нормативної регуляції, моралі притаманна суттєва психологічна особливість. Вона – автентично-особистісний регулятор. Тих, хто стоїть на сторожі правових, адміністративних, традиційних норм, *в принципі*, не цікавить, як ставляться до цих норм ті особи та групи, на яких вони поширюються, головне – щоб дотримувались їх у своїй діяльності та поведінці. А моральні принципи і норми, *в принципі*, адресовані внутрішньому світу особистості – її світогляду, переконанням, ціннісним орієнтаціям, вірі. Вона має прийняти або не прийняти їх автентично, *духовно*. Тобто, *власне моральна регуляція функціонує на основі автентично-духовно-особистісного вибору та самовизначення*.

Однак, в реальному житті мораль нерозривно взаємопереплітається з усіма іншими формами нормативної регуляції, тому розчленувати їх можна лиш аналітично.

Моральні принципи і норми, як спрямовуючий зміст автентичної саморегуляції особистості, являють собою понятійно-концептуальні основи її моральності.

Моральність особистості – це моральні засади її спрямованості, які функціонально виявляються у впливі моральних принципів і норм на її мотивацію та регуляцію вчинків, дій, поведінки, поводження, діяльності.

Моральна саморегуляція особистості здійснюється її совістю.

Функціонально ***совість*** – це процес автентичного визначення суб'єктом добра і зла.

Видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) вбачав у такому самовизначенні сутність совісті. Висвітлюючи її психологію, він, зокрема, зауважив, що «людина по-справжньому боїться не зовнішнього насильства і його гноблення, а сили моральної, яка є визначенням її власного розуму і водночас – чимось вічним і недоторканим, котре вона щоразу піднімає проти самої себе, коли діє всупереч йому». (Зрозуміло, що йдеться про людяну людину, а не про аморальну особу.) Тобто, можна сказати, що совість людини судить її власні вчинки, дії, поводження, поведінку, діяльність. «Внутрішнє судилище», – так назвав совість видатний німецький філософ, етик Іммануїл Кант (1724–1804). Як і належить суду, «судилищу», вона карає за скоєне зло, за недотримання принципів та норм доброчинності.

*Карою «внутрішнього судилища» є **муки совісті** – душевний біль, психологічні страждання. Самопокарання муками совісті може бути вельми жорстоким і навіть нестерпним, що іноді призводить до самогубства.*

Самопокарання справжніми муками совісті, на відміну від мук сорому, не залежить від того, знають про скоєне суб'єктом зло, що спричинило їх, інші люди, чи не знають.

Сором – це душевний дискомфорт, негативно забарвлений емоційний стан суб'єкта, зумовлений засудженням, зневагою, презирством, втратою прихильності, симпатії, поваги інших людей, тому що вони дізнались про його неприйнятні для них, аморальні, негідні, ганебні тощо вчинки.

Тобто, суб'єкт, що переживає сором, переймається не стражданнями тих, кому завдав зла, не співчуттям їм, а негативною реакцією на це зло інших, особливо, референтних та авторитетних для нього осіб і груп. Отже, сором, на відміну від совісті, не є власне моральним переживанням. Але в реальному житті совість і сором нерозривно взаємопов'язані. Сором також може бути нестерпним і призвести до суїциду.

*Винагорода совісті – вдоволення від дієвого дотримання автентично визначених моральних принципів і норм, від уникнення зла. Цю винагороду називають **спокійною** або **чистою совістю**.*

<...>

17.2.2. Психологія любові

<...>

Нагадаємо, що згідно з Г. В. Ф. Гегелем: «Істинна сутність любові полягає в здатності суб'єкта відмовитись від свідомості самого себе, забуваючи себе в іншому «Я», щоб у цьому забуванні й щезненні оволодіти й володіти собою істинним». Це, насамперед, означає, що любов є вершиною альтруїстичного, безкорисливого, діяльного самозречення суб'єкта на користь її об'єкта. Самозречення любові відбувається на основі емоційної ідентифікації (ототожнення), в якій домінують захоплення й радість, суб'єкта любові з її об'єктом, котрий внаслідок цього стає для суб'єкта найвищою цінністю. Відтак, щира, щедра, безкорислива, самовіддана, жертвна турбота про об'єкт любові, діяльне самозречення і самопожертва на його користь приносять суб'єкту вдоволення, насолоду. Тому, хто справді любить, благополуччя того, кого він любить, приносить втіху, радість, щастя, і він докладає всіх можливих для нього зусиль задля створення цього благополуччя. Таку самовіддану любов стародавні греки називали *агапе*.

Крім агапе, філософи Еллади виокремили у почутті любові *ерос*, *філію та сторге*.

<...>

Вочевидь, що християнська любов до ближніх, як до братів і сестер у Христі, дітей одного люблячого батька – Бога-Отця – не може досягати рівня агапе. З такою емоційно насиченою самовідданістю людина, притім, не кожна, здатна любити лиш вузьке коло осіб: своїх дітей, рідше – коханих, батьків, інших рідних. На більше просто не вистачить емоційного ресурсу, життєвої наснаги здатного любити індивіда (генетично запрограмованої «адаптаційної енергії», за Г. Сельє, – див.: 11.2.). З такою емоційно насиченою самовідданістю людина здатна любити своїх дітей, рідше – коханих, батьків. Це можуть і мають бути любов-філія і любов-сторге.

<...>

17.2.3. Психологія «розумного егоїзму»

Історичні факти, життєві реалії переконали, що соціальний і матеріальний добробут суспільства каузально (причинно-наслідковим чином) пов'язаний з його гуманістичністю, демократизмом, реальним втіленням в його життя високих духовно-моральних принципів і норм. Тому, піклуючись про демократію, гуманізм, моральність суспільства, свого соціуму, особистість дбає про своє та своїх близьких, нащадків психологічне, соціальне та матеріальне благополуччя, а відтак, про психічне й соматичне здоров'я. Ці істини – основа логіки так званого «розумного або освіченого егоїзму». Мотиваційний принцип, що випливає з цієї логіки, гласить: «Хочеш блага для себе, дбай про благо для всіх».

Золоте правило: «Не роби іншим того, чого ти не хотів би, щоб інші робили тобі», – також цілком відповідає логіці розумного егоїзму. Адже людям властиво на зло відповідати злом, а на добро – добром чи, принаймні, утриманням від зла. «Що посієш, то й пожнеш», – вчить українське прислів'я.

На позицію «розумного егоїзму» потужно працюють аргументи психогігієни, психопрофілактики, психотерапії. Відомо, що всі невротичні розлади та чимало соматичних хвороб зумовлені негативно забарвленими емоційними переживаннями суб'єкта: ненавистю, злобою, гнівом, заздрістю, ревнощами, відчаєм, розпачем, страхом, тривогою тощо. Абсолютна більшість таких патогенних емоційних переживань виникає в процесі спілкування в соціумі, у формальних та неформальних взаєминах.

<...>

Розділ 18. ХАРАКТЕР ОСОБИСТОСТІ

Характер (грец. *charakter* – ознака, риса, особливість від *charasso* – чеканка, відбиток) **особистості** – складне психічне утворення, основою якого є

інтегрована у сфері її спрямованості ієрархізована система ставлень та вольові властивості.

<...>

18.2. Основний психологічний зміст характеру особистості

<...>

Зміст наведених характеристик переконливо свідчить, що властивості власне характеру (ставлення й вольові) формуються і функціонують під вирішально-визначальним впливом соціальних та духовних чинників (виховання й самовиховання). Водночас, чимало властивостей та особливостей психіки: темпераменту, пізнавальних та емоційних процесів, тих, що корелюють з конституцією, – більшою чи меншою мірою сприятливі чи несприятливі щодо тих чи інших рис характеру, а відтак, відчутно впливають на формування та функціонування їх. До прикладу, відповідальність, ретельність, охайність легше виховати у меланхоліка й флегматика, ніж у сангвініка; синтонний пікнік значно більше схильний до гуманності, альтруїзму та демократичності, ніж експансивний шизоїд чи соматотонік-мезоморф; у багатьох осіб з епі-радикалом формуються негативні риси епілептоїдного характеру; низький рівень інтелекту вельми сприятливий щодо конформності; і т. ін.

Вочевидь, що ставлення особистості до всіх об'єктів світу, який оточує її, вирішально-визначальним чином зумовлюється й опосередковується її ставленням до себе. А ставлення до себе – істотна складова самосвідомості та мотиваційно-динамічний стрижень Я-концепції особистості.

18.3. Я-концепція як складова характеру особистості

Я-концепція особистості (лат. *conceptus* – поняття) – це відносно сталий комплекс її знань про свої властивості, якості, риси, особливості, самооцінок кожної з них і себе в цілому та ставлень до кожної з них і до себе в цілому, що інтегрується в усвідомленні ідентичності (тотожності) самій собі.

<...>

В процесі досліджень напрямів формування та функціонування Я-концепції в її структурі було виокремлено низку складових, які інтегрує Я-реальне. *Я-реальне* – це те, що суб'єкт знає про себе, про свої властивості, якості, риси, особливості та його ставлення до них і до себе в цілому, що впливає з відповідних самооцінок.

Зауважимо, що ще до створення концепції про Я-концепцію В. Джемс змістовно описав Я-реальне і виокремив у ньому дві складові: *Я-емпіричне* (грец. *empeiria* – досвід) – знання суб'єкта про свої наявні властивості, риси, якості, особливості, його ставлення до них і до себе в цілому та самооцінка; *Я-ідеальне* – ким і яким він хотів би стати в майбутньому.

Я-реальне може бути адекватним або неадекватним (правдивим або помилковим, істинним або хибним, деформованим), тобто, суб'єкт може знати про себе те, що є насправді, а може помилятися в бік перебільшення своїх достоїнств і потенціалу загалом, в тих чи інших галузях, сферах діяльності зокрема тощо, або применшувати й недооцінювати їх.

Неадекватне Я-реальне в бік перебільшення називається *Я-ідеалізоване*. Його змістова основа – прикрашене, не відповідне більш скромним реаліям трактування суб'єктом своїх властивостей, якостей, рис, особливостей, переваг, достоїнств, гідності, цінності та поблажливе виправдання недоліків, що інтегровано постає у завищеній самооцінці.

Самооцінка особистості розглядається в таких параметрах: рівень – високий, середній, низький; адекватність – завищена, об'єктивна, занижена; безконфліктність – конфліктність (узгодженість, цілісність, гармонійність – неузгодженість, суперечливість, дисгармонійність). Рівень самооцінки суб'єкта взаємовизначальним чином пов'язаний з його *рівнем домагань* – сукупністю прагнень досягнути життєві цілі такої степені складності, котрі, на його думку, відповідають його можливостям, – та *успішністю* у просуванні до цих цілей. В. Джемс вивів формулу цієї взаємозалежності: *самооцінка дорівнює: в чисельнику – успішність, в знаменнику – рівень домагань*.

<...>

18.5. Акцентуації характеру

Як вже зазначалось, акцентуації характеру й темпераменту особистості виявив та дослідив відомий німецький психіатр і психолог Карл Леонгард, котрий вважав, що всі люди, так чи інакше, більшою чи меншою мірою, акцентуйовані. З цим погоджуються, принаймні, більшість психіатрів.

Акцентуація (лат. *accentus* – наголос) *характеру особистості* – надто інтенсивна вираженість тих чи інших характерологічних рис та їх поєднань, що виявляється у надмірній вразливості щодо певних впливів.

<...>

Розділ 19. ЗАГАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

19.1. Діяльність як спосіб існування людини

<...>

19.2. Комунікативна діяльність або спілкування

<...>

19.3. Ігрова діяльність або гра

<...>

19.4. Пізнавальна діяльність

<...>

19.5. Аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна діяльність

<...>

19.6. Трудова діяльність або праця

<...>

19.5. Аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна діяльність

В основі аксіологічної (лат. *аксія* – *цінність*) діяльності також лежить процес пізнання, який, порівняно з власне пізнавальною діяльністю, має суттєву відмінність, котра являє собою його *differentia specific*.

Пізнавальна діяльність шукає, вивчає, визначає, передає підростаючим поколінням знання про властивості об'єктів (предметів і явищ). Такі знання є об'єктивними в тому розумінні, що їх зміст не залежить від ставлення до них суб'єктів. До прикладу, тютюновий дим шкодить соматичному здоров'ю людини, незалежно від того, хто і як до цього ставиться.

Аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна діяльність продукує і поширює духовні цінності, які є суб'єктивними в тому розумінні, що можуть бути чи не бути істинними та значущими для суб'єкта (особи чи групи, спільноти) незалежно від того, відповідають вони чи не відповідають доведеним науково та/чи емпірично (практичним досвідом) об'єктивним знанням.

<...>

Формування й функціонування особистості як психічної системи зумовлюється комплексом чинників біологічної (генетичної), суспільної (соціальної) та духовної природи.

<...>

З коротких термінологічних словників до Части I, II, III

Аксіологічна або ціннісно-орієнтаційна діяльність спрямована на пошук, вивчення, визначення, передачу підростаючим поколінням духовних цінностей, екзистенційної (смысло-життєвої) значущості.

Акцентуація – надмірна вираженість тих чи інших рис характеру або темпераменту та їх поєднань, що спричиняє підвищену вразливість до певних впливів, до дії певних чинників.

Альтруїзм – моральний принцип, згідно з яким значущим для суб'єкта є благо інших людей, а благо тих, кого він любить, – більш важливим, ніж власне; щира й безкорислива доброзичливість та доброчинність у взаєминах.

Амбаверт – суб'єкт, у якого екстраверсія та інтроверсія більш-менш врівноважені.

«Втеча від Абсурду» (“Escape from Absurd”) – порятунок від екзистенційної фрустрації («духовної нудоти»), зумовленої усвідомленням абсурдності людського життя, у вірі в Бога. (За А. Камю).

«Втеча від Свободи» (“Escape from Freedom”) – неусвідомлюване прагнення позбутись відчуження, самотності, душевної порожнечі, зумовлених «гонитвою за ідолами». (За Е. Фроммом).

«Втеча в Натовп» (“Escape to Crowd”) – неусвідомлюване уникнення особистісної екзистенційної відповідальності посередництвом раціоналізації (механізм психічного захисту), делегування її «авторитету колективного розуму», який насправді є авторитарною владою. (За В. Е. Франклом).

Інстинкт – сукупність генетично зумовлених (вроджених) , стереотипних, видоспецифічних (однакових у всіх особин виду) поведінкових актів та їх комплексів.

Комплекс як психологічне поняття являє собою певні особливості емоційних переживань, мотивації, мислення, оцінок, поведінки, поводження, діяльності суб’єкта, які компенсують ту чи іншу його неповноцінність, неспроможність, нездатність. Особи з **к.**, здебільшого, не знають про наявність його у них.

Самоактуалізація особистості – це насамперед творча, а відтак ефективна реалізація суб’єктом своїх задатків, здібностей, талантів; особистість, що самоактуалізується, творчо й цілковито реалізує свої задатки, здібності, таланти, що чинить благодатний вплив на її самопочуття, психічне й соматичне здоров’я. (За А. Х. Маслоу).

Фанатизм – непохитна відданість суб’єкта якимось ідеям, ідеалам, цінностям, особам, групам тощо, беззастережна готовність принести їм в жертву себе та інших, будь-кого і будь-що, упереджено й непримиренно вороже ставлення до критики об’єкта фанатичного ставлення, категорична й безапеляційна нетерпимість до його опонентів.

Фетишизм – цей термін має декілька значень. Одне з них – засноване на «сліпій», фанатичній вірі надання якимось ідеям абсолютної, безапеляційної, незаперечної істинності, а відтак, надцінності.

Фрустрація – стан відчаю, розпачу, зумовлений нездатністю суб’єкта дати собі ради у значущій для нього справі, нездоланими перепонами на шляху до важливої для нього мети тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Москалець В. П. Загальна психологія: підручник. Київ: Ліра-К, 2020. 564 с.
2. Москалець В. П. Зоопсихологія та порівняльна психологія: підручник. Вид. 2, перероб., доп. Київ: Ліра-К, 2020. 225 с. С. 42-47; 54-62; 101-115; 133-151.
3. Москалець В. П. Психологія особистості: підручник. Вид. 2-ге, перероб., доп. Київ-Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2020. 436 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості: підручник. Вид. 3-ге, перероб., доп. Київ: Ліра-К, 2020. 364 с.
5. Москалець В. П. Психологія релігії: підручник. Київ: «КНТ», 2019. 220 с. С. 29-48; 76-111.
6. Москалець В. П. Психологія релігії: підручник. Київ: Ліра-К, 2020. 192 с. С. 26-45; 69-99.

Списки рекомендованої автором літератури до частин I, II, III – наприкінці кожної з цих частин – у тексті підручника: Москалець В. П. Загальна психологія. – Київ: Ліра-К, 2020.